

Заклятий козак

Григорій Мачтет

Ну, та й казки ж розказував дід мій небіжчик, царство йому небесне!.. Навіть у Полтаві його знали, дарма, що до Полтави од нашого хутора і за тиждень не доберешся, особливо восени, по грязюці. Що то — слава; ні бездоріжжя, ні далечині нема для неї, так. і пливе з людською поголоскою, мов хвиля за хвилею... І частенько таки заглядали до нас люде тих казок послухати: чи то в Кобеляки хто іде, чи в Золотоношу на вибори, чи на хрестини до протопопа поспішає, — дивись, і заверне до діда на хутір, а найпаче, коли ще й проти свята якого.

Понаставляє, бувало, бабуня пирогів з кашею, з капустою, з сливами, з тертим маком і з усякою всячиною, а пекла вона їх так, — от же, їй-богу, не хвастаю, — що навіть матушка-протопопипя, на що вже, здається, вславилася пирогами своїми, а і та заздрила небіжчиці; принесе дід з льоху свою знамениту "настойку-полоскунку", настоювати котру ще батька його, небіжчика, навчила за дві поросні свині гадяцька попададя; понаставляють на столі всякої страви, та й кланяються, просять: "не погордуйте, мовляв, гості, не обижайте господаря з господаркою".

Підгодуються трохи гості, вип'ють по чарчині-другій та похвалять "полоскунку", погадають на яких таких фігах-мигах вона настояна, ну, і почне тут, бувало, дід розказувати бувальщину, та таку, що легкодухому чоловікові краще і не слухати, їй-богу, у найсміливіших, бувало, чуби догори лізуть, а все-таки кожному кортіло послухати! Та що, сама жахлива предводителька^[1], хоч і заткне спочатку вуха, хоч і голосить: "Ой боюся, ой не розказуйте", — а й та нарешті вийме пальні із ушей і просить тільки чорта чортом не називати. "Як хочете, — просить бувало; — поминайте його, окаянного, а тільки не так!" — і слухає...

Страшне розказував дід, і кожного разу присягався, що точнісінько так воно все і було! "Щоб у мене горло пересохло, щоб горілки не випити мені, коли брешу!" — бувало каже він; ну, а чи стане ж чоловік так божитися даремно? Хоч воно за теперішніх маловірних часів і кажуть... А про те краще от ви самі послухайте, що розказував небіжчик на Святвечір.

Розпалив він свою стару люльку, затягнувся гарненько, та й почав.

I

Було це ще за гетьмана Дорошенка, — славний козак був, нехай йому земля пером! У нас тоді саме непорозуміння з Москвою було, ну і гетьман, вічна йому пам'ять, чутно було, що військо скликати хоче. Що б там не було, а тільки старшина почала вуси покручувати, по полках шаблі гострили і коней кували, дівчата, звичайно, рукавами очиці витирали та частіше почали в садки вибігати, а подекуди, балакали, вже й до

справжніх сутичок з стрільцями московськими діло доходило... Вершники-посланці ганяли сюди й туди, розвозячи гетьманські полковницькі універсали та накази, по вулицях люди мов бджоли гули, — видно було, що без гарячої каші та червоного пива не обійдеться, — ну, а прадідові моєму, царство йому небесне, нічого кращого й не треба було. Був він тоді за військового товариша і походи любив більш за горілку й женихання, хоч і ласий був небіжчик, по правді сказати, до молодиць і горілки, як кіт до сала! Звичайна річ, козацька душа, коли в роті сухо, та не можна тобі поцікавитись, чи тонке там полотно у молодиці на сорочці, то вже й нудно, — на те й козак! Та й молодиці липли до його, так липли, як мухи до меду, бо бравий такий лицар був, хоч куди, ні перед ким не поступиться! Високий, огрядний, чорнявий, вуса мав довгі, за вуха закладав, і рубака був не послідній, з самим чортом ладен був битись! За женихання та за чарку і прозвали Його на Січі ласим, і не раз таки остерігали його товариші: "Ой дивись, Петре, не доведе тебе до добра твоє женихання, поперебивають тобі колись ноги"...

Та не слухався небіжчик, поки на біду не натрапив: потім уже і сам других остерігав...

Так от і радів небіжчик, що походом запахло, і про те тільки Бога молив, щоб йому в яку-небудь таку халепу вскочить, щоб про Його сам гетьман довідався! І похвалився він раз в шинку за чаркою, що для того він із самим чортом спізнатись згодився б; так і сказав: "За це саме, — каже, — я б йому, куцому, ні в чому не одмовив би; душі своєї, звичайно, я не оддав би, бо душа у мене козацька, нечистий до неї і підступити не сміє, ну, а послугу йому всяку зробив би!.." Сказав чоловік необачне слово, а подивіться ж, люди добрі, цю з того вийшло!

Сидів на ту пору в шинку теж молодий козак в коштовному жупані, і зовсім начебто в діда постаттю: і на зріст такий же, і плечі такі ж, як у нього, широкі, навіть з лиця схожий, тільки от як смерть блідий: ні кровинки в обличчі не було, і губи неначе у мерця сині, — чи то помирать налагодився чоловік, чи після тяжкої хвороби тільки що підвівся. Ні до кого не звертався козак, сидів собі, насупившись, та мовчки горілку тяг. А як почув він, як прадід похваляється, зараз підвівся, підкрутив вуса, та й підійшов до нього.

"От, — каже, — козак, так справжній козак! Люблю таких! Давай, — каже, — вип'ємо!"

Сіли вони поруч, пили, пили, — і вже скільки випили, то й сам шинкар Сруль сказати не міг, бо лік згубив. Вийшов після того прадід з шинку, дивиться: буря на вулиці піднялась, світ Божий порохом застилає, верби до самої землі нахиляються, і самого його підхопило, з боку на бік кидає, іти не дає: хоче прадід управо, — а його ліворуч односить, хоче він вліво, — його праворуч несе. "Цур тобі, пек!" — думає він, — "бач, яка нечиста сила розгулялась, щоб їй ні дна, ні покришки! Воно треба б було, — каже, — куму одвідати, їй-богу ж треба б, та хіба ж дійдеш! Сам чорт і той не дійде! Ач, як шпурляє, анахтемська! Ще, — каже, — не дай Боже, який добрий чоловік подумає, що я зайвого випив у Сруля!.."

Зупинився прадід, чухає собі потилицю, а буря як зареве, як підхопить його... "Тю-тю на тебе!.. — кричить він. — Стій, нечистая сило!.." Так де там, несе його, як він не упинається, та прямісінько в стіг сіна.

"Ну це ще й слава Богу, коли так..." — каже прадід, зариваючись у сіно. — Бач, як розходився нечистий, мабуть з відьмою женихається, не інакше."

Зарився він у сіно, і тільки що був очі заплющив, засипати налагодився, коли дивиться, а той самий козак проти його стоїть, і очі в нього втопив.

"А я до тебе, Петре", — каже.

"Що ж, лягай, товаришу, — відповідає прадід. — Ліжко гарне, ширше за попівське буде."

"Не спати я прийшов, — каже козак, — діло єсть, і таке діло, таке, — каже, — діло, Петре, що коли ти мене виручиш, я вже тобі он як заслужу!.."

Зітхнув козак, та так тяжко й сумно, що прадідові навіть жалко його стало. "Ге, — думає, — та чом же мені й не виручить товариша, коли йому, видко, таке лихо наспіло?"

"Яке ж у тебе, — питає, — діло?"

"Розведи, — каже, — мене з жінкою, от яке діло!"

Прадід і очі витріщив, вухам своїм не вірить.

"Еге-ге, — каже, — козаче, добру ж, мабуть, горілку нам Сруль наливав, коли в тебе і клепки в голові роз'їхались... З глузду ти зсунувся, чи що? Та хіба ж я піп, щоб чоловіка з жінкою розводити?"

"Хоч і не піп, а можеш, в тім то й річ! — відмовляє козак. — Сам же ти похвалявся, що на все згодився б, аби тільки слави зажити, та щоб гетьман про тебе довідався... Ну, слухай же: зроблю я все, чого ти бажаєш, але ж і ти виручай мене, як похвалявся. От тобі слово моє козацьке, що все буде, як ти того хочеш!"

Розсміявся прадід.

"Лягай, — каже, — козаче, проспись краще, їй-богу... Ну, подумай сам, п'яна голову, як я можу розвести вас?"

"Одбий її у мене", — каже козак.

Навіть підвівся прадід таке почувши і потилицю почав чухати.

"От так okazія, — каже, — чудасія та й годі! Скільки років живу на світі Божому, чого-чого не бачив, а ще ні разу не доводилось мені чути, щоб чоловік сам собі рогів прохав... От же, їй-богу, ні разу..."

"Не рогів я прошу собі, чоловіче добрий, а волі, бо закріпощена душа моя... — одмовляє тужливо козак. — Умова така у нас з жінкою була, що поки вона кого іншого не покохає, або хоч прихильно не гляне на кого, доти я повинен рабом її бути і тілом, і душею... Нічого у мене не повинно бути, крім неї однієї, — ні родини, ні товариства... Зрозумій же, — каже, — Петре, мою муку, коли й на тім світі душа моя не має покою, коли й відтіля, з холодної домовини, може викликати її жінка і рабом робити!"

Заломив тут бідний козак руки і раптом так гірко заплакав, що й прадід трохи був не заплакав з ним разом. Чухав він потилицю, чухав, а все-таки ніяк не міг нічого

зрозуміти.

"От так okazія, — думає, — їй же Богу, ніколи іде такого на світі й не бувало; сам Соломон премудрий, і той би не знав, ідо тут і сказати!"

"А навіщо ж, козаче, — питає нарешті, — ти таку умову складав з бабою, щоб їй трясця приснилася, га?"

Зітхнув козак.

"Мій гріх, — відповідає, — Дуже вже вподобалась вона мені, причарувала, ну я здуру на те й згодився... Видно Господь покарає мене хотів, бо, правду сказати, занадто я ласий до молодичь був і дуже любив женихатись..."

"Те-те-те... — протягнув прадід і скося позирнув на товариша. — Так от воно що..."

"Так. — Сумно зітхнув сердега і голову похнюпив. — Великий ласун я був".

Крякнув прадід, та й не знає, що йому сказати; зовсім не знає, навіть рота роззявив і очі витріщив. Покрутив він вуса, покрутив та нарешті й надумав:

"А воно наче негарно, кажуть люди, ласувати і залицятись до жінок, козаче... Як ти думаєш?" — питає, а сам і очей підвести не сміє.

"Тепер я й сам так думаю", — одказує козак.

"То-то бо воно й є", — каже прадід і навіть ікнув, так збентежили і пригнітили його слова товариша.

Помовчали вони тут, помовчали, прадід все вуса покручує, а далі козак і говорить знову:

"Так що ж, Петре, виручиш ти мене, чи то ти тільки на вітер, як баба, похвалявся в шинку? Обіцяю я тобі, що все по-твоєму буде, обіцяй же й ти мені... Майстер же ти на ці штуки, другого такого мабуть і не знайдеш!"

"Майстер то майстер, — думає прадід, — та тільки коли б і мені не вскочило за таке майстерство, як тобі... Ну, та тільки ні, не такий я дурень, щоб умови з бабою складати, то вже нехай вибачає! Та й не гаразд мені одмовлятись, коли я похвалявся... А потім же і товариша виручить треба".

"А зла вона, твоя жінка?" — питає.

"Ні, для мене не зла, тільки любить вже занадто, як п'явка вп'ялась", — одмовляє козак.

"І невже ж таки нікому ніколи і не моргнула навіть?"

"То-то й горе моє, що ні разу", — зітхнув бідолаха.

"Чудно мені щось, — дивується прадід, — наче б то і не буває воно так на світі... Ну, та може з лица вона погана?"

"Ні, — каже, — не погана, дуже вродлива молодичка, рідко навіть таку красуню і стрінеш".

"От так штука!" — думає прадід. Чухав він собі потилицю, довго чухав, та, нарешті, і згодився-таки, навіть слово козацьке дав.

"Ну, гаразд, — каже, — чому-таки і не допомогти товаришеві; тільки й ти, — каже, — свої обіцянки не забувай".

"Про це не турбуйся! — жваво одмовляє одразу повеселілий козак. — Все буде, як

ти того бажаєш. Так обіцяєш напевне?"

"Порукою тобі моє козацьке слово, — каже прадід. — Тільки де ж вона, твоя жінка, чорти б її взяли, та й коли мені..."

І не договорив він, все ще йому якось дивним здавалось.

"Про це не турбуйся, прийде час, визнаєш, — каже козак. — Ну, поки що спи собі з Богом".

Сказав і зник, наче крізь землю провалився. А прадід зарився в сіно, заплющив очі і одразу заснув.

II

Чи довго спав прадід ~ трудно сказати, а тільки ось чує він, трясє його хтось, та й здорово-таки трясє,

"Вставай, п'яного, — гримає чийсь сердитий голос, — прочумайся! От насмоктався, чортів син! Та ну ж бо, тобі кажу, опудало чортове!"

"От так лається ні за що, ні про що чоловік, — думає собі прадід, не розплющуючи очей. — Та ще негарно лається, бісів син!"

"Та ну ж бо, — торсає його хтось, — вставай, колодо п'яна! Чи довго ще будеш ти, всі чорти твоєму батькові, як безнога кобила, валятися? Три відра води на чортову голову вже пішло, доведеться ще й четверте вилить!"

"От хоче таки чоловік покуштувати моїх кулаків, — думає прадід, їй же богу хоче!"

Розплющив він нарешті очі; та одразу і знов заплющився, — так і різонуло його ясне сонячне проміння.

"Чи бач, яка чудасія, — думає, — наче був вечір, ато одразу день зробився! Може сп'яну і помилилось сонце як-небудь!"

"Прочумався, — чує він над собою той же голос. — Слава Богу, пробудились-таки, одчинив, чортів син, очі та й знову заплющив. Вставай же, гадюко п'яна, а не то..."

Тут йому дали такого здоровенного штурхання, що бідолаха поневолі знов одкрив очі. Дивиться і сам собі не вірить: надворі погожий сонячний ранок, а два сердюки, один трохи менший на зріст, товстенький і поважніший, а другий гінкіший і жвавіший, так і упадають коло нього.

"Прочухався, чортів сину? Вставай же тепер!" — кажуть йому.

"А навіщо б мені і вставати?" — розважливо питає прадід.

"Чи ти чуєш, Микито, — дивується жвавіший сердюк до свого товариша, — ще й питає, бісів син, навіщо йому вставати; Гетьман кличе!"

"Гетьман кличе? — міркує вголос прадід. — А навіщо б я й здався вельможному?"

"Ну й чудак же, Микито, от чудак;! — знову дивується перший сердюк. — Питає навіщо він гетьманові здався! Та на те, чортів сину, щоб повісити тебе на першій вербі, от навіщо!"

"А за віщо ж мене й вішати, чоловіче добрий?" — так же лагідно питає прадід, все ще не прочумавшись як слід.

"Не пий горілки, бісів виродок!.."

"Не пий горілки?! Бач, що вигадав чоловік! — одмовляє прадід. — Та хіба я на варті стою, що мені не можна пити горілки?"

"Що ж, Остапе, — озвався нарешті лагідний Микита, — він правду каже: коли не на варті, то чому б йому й не випіти горілки? На те вона й горілка, щоб її пити..."

"От зараз і видно розумного чоловіка, — каже прадід, — їй же богу видно... Не лається, як москаль або перекупка базарна, а розумні речі говорить... Їй же богу розумні! Ну як то не пити горілки, коли її на те й женуть люди?"

"Ну, ну, розкажуй тут! — перебив його палкий Остап, хоч вже і значно лагідніше. — Сказано тобі, що сам ясновельможний гетьман тебе кличе! Прочумайся, та й іди".

"Ну що ж, і піду, — каже прадід, — чом не піти? Я й самому гетьманові те ж скажу. Правді нікуди діти, люблю я горілку, але хто ж її не любить, люди добрі?"

Підморгнув тут прадід одним оком, та так ловко підморгнув, що навіть палкий Остап не знайшов що й сказати, тільки скоса якимось позирнув на прадіда та головою покрутив; а Микита потоптався на місці, потоптався та й зітхнув тяженько.

"Так то воно так, — зітхнув ще раз Микита, — звичайно, всі її, проклятушу, люблять... А тільки все ж таки треба тобі йти, козаче, треба йти!.."

III

А прадід про все забув... І козака того забув, і умову свою з ним, і слово своє козацьке, — наче іншу голову приставила йому нечиста сила Моторошно йому стало, як збагнув він нарешті, що й справді поведуть його до гетьмана. Самі, мабуть, знаєте, чи легко воно простому козакові було стати перед ясні очі вельможного, а надто, коли душа почувала за собою дещо такого, що не кожному воно подобалось би. "Навіщо ж гетьманові та треба було по мене посилати, і як то він, вельможний, дізнався, — міркує прадід, — що є такий козак Перерубенко на світі Божому? Ге-ге, конче, — думає, — це Солошині каверзи, їй же богу її, бо нахвалялась, відьма проклята, що й до самого гетьмана дійде, як я з кумою... еге... — зачухав прадід потилицю. — А може ще й не Солоха, може Хівря, чорти б її батька взяли... теж на мене давно вже важким духом дихає, і теж присягалась... Ух, та й липка ж молодиця, як та шевська смола... Ге, а от же і не Хівря, їй-богу не вона, а дяк! Ніхто другий, як дяк, бодай він подавився, наплів на мене!.. Так і єсть, що дяк, бо здорово таки я стусонув Його, копанка чортів його батькові, як він застукав нас з дячихою в коморі... А може і на дяка я даремно думаю, може то Гандзя удова..."

Та тут же сплюнув прадід спересердя і почав оправляти на собі жупана, підтягнув пояса, оглянув шаблю, щоб усе гаразд було. "Багацько їх набереться, — думає, — не розбереш, котра з них це мені підстроїла, анахтемські душі, щоб їм в шевській смолі кипіть та з чортякою на тім світі цілуватись. Ех, а й правду таки люди казали, що негаразд воно женихатися" — зітхнув сердега, та і став ні живий, ні мертвий перед гетьмана.

Глянув на його вельможний і осміхнувся: любив він, правду сказати, ставних, огрядних козаків.

"Ти будеш Петро Перерубенко?" — питає.

"Я самий, вельможний гетьмане", — одмовляє прадід, вклонившись, — так і батька мого звали". А у самого так і піджилки трусяться.

"Так чи не. він це, — знову питає гетьман, — чи не батько твій в Січі од горілки згорів?"

"А мабуть що він, царство йому небесне, — одмовляє знов прадід, — бо й справді ходить така поголоска проміж людей... Воно звичайно, — каже, — смерть всяка буває, а тільки всяка смерть в руках Господніх; так і в Святому Письмі сказано".

І сам собі дивується прадід, де в його та й сміливість взялась таке слово вимовити.

"А вірно сказано, — говорить вельможний. — Молодець же ти, Петре, що шануєш батьківську пам'ять... А твій батько добрий козак був, справжній лицар, нехай йому земля пером, і добре я його пам'ятаю, бо колись то ми курінними товаришами були з ним в коші. І вороги наші теж добре, мабуть, його пам'ятають, бо завжди він, бувало, в перших лавах стояв... Дай Боже і тобі таким бути", — каже гетьман.

Як почув ці слова прадід, — наче квартиру горілки одним духом вихилив, так і розквіт. Заколихалось в грудях козацьке вірне серце, вклонився він низенько гетьманові, положив руку на шаблю, та й каже вельможному: "Прикажи тільки, гетьмане ясний, батьку козачий, тільки слово одно скажи, і побачиш, що не покрию я соромом батьківської слави! До загину стоятиму, і де скажеш, там і зложу голову свою!"

Осміхнувся гетьман задоволений.

"Гаразд відповідаєш, — каже. — Козацькі це слова: видно, не перемерли ще молодці на Україні... Ну, а тепер скажи мені, Петре, — питає, — за віщо тебе ласим прозвали?"

Як жаром сипнуло на бідолашного прадіда, хоч у сірка позичай очей! "Бач, — думає, — що дяк проклятий наробив!" Зупинився був, та поправився козак, не стерявся.

"Не сам я себе так називаю, вельможний, а люди, — одмовляє, — то їм і знати за віщо..."

Стоїть, як рак варений, весь червоний, і очі в землю втопив, а гетьман як засміється знову!

"Ну, нехай і так буде, Петре, — каже, сміючись, — бачу, спритний ти козак, правду мені говорили про тебе. Тільки чи не досить ти вже наласувався, чи не час вже і за діло, козаче, га?" — і уважно глянув на його вельможний.

Одразу полегшало на душі у прадіда.

"Не зрікаюсь я козацького діла, вельможний гетьмане, — відповідає сміливо, — укажи тільки... В пекло пошли, і туди піду!"

"Ну, в пекло, то воно трохи далеко буде, та і ні для чого поки що, — осміхнувся знову гетьман. — А послати я тебе, Петре, все-таки пошлю, бо показали мені на тебе як на доброго козака, а мені такого зараз і треба. Слухай же, Петре, добре слухай та на вус мотай, а язика держи на припоні. Прoberись ти до хана Селім-Гірея, і як там хочеш, а постарайся нахилить його на наш бік; я і грамоту тобі відповідну дам до нього. В

приятні ми були з ним до цієї пори, проси ж його, щоб не зрадив він і на сей раз і подав нам допомогу; коли сам не може, то нехай пришле з ордою сина свого Азамата. Та скажи ще йому, що і Сірко з запорожцями тепер за нас. Стоїть тепер хан табором під Перекопом; чи проберешся ти до його Лугом Великим?" — і знову пильно подивився на нього гетьман.

"Проберусь, коли Бог поможе, — рішуче відповів прадід. — А не проберусь, то й ждати мене живим нічого буде".

"Добре, Петре, — говорить вельможний. — Ну, а грамоти моєї не однімуть у тебе?"

"Хіба у мертвого", — одмовляє прадід.

"Ні у живого, ні у мертвого, чуєш, козаче? — ще уважніше наказує гетьман. — Умирати будеш, — смерть зупини: попереду грамоту знищи. Для того я порадив би тобі вибрати собі вірного товариша; сам вибери, удвох певніше буде. Ну, їдь же з Богом, козаче, от тобі моя грамота і нехай хранить тебе Пречиста... Прощай, Петре!"

Пішов прадід веселий, — та й який козак не повеселішав би од такої честі? — хутенько зібрався, товариша собі вибрав вірного, побратима свого, та і скочив на вороного; а кінь у його добрий був: у мурзи татарського з душею разом взяв.

Не одна молодиця назустріч йому вибігала, не одна схвильовано питала: "Куди, Петре, Бог несе?" і на садочок моргала, та не такий був небіжчик, щоб од козацького діла та по садках волочитись.

Як стали козаки в полі, прадід і каже побратимові своєму:

"От що я скажу тобі, Тарасе, побратиме мій. Ідемо ми, — каже, — по неабиякому ділу, і тому треба нам зарік положити, щоб біди не трапилось".

"Який зарік?" — питає його побратим Тарас Квач.

"А такий зарік, — каже, — щоб перш усього з бабами не женихатись".

"Цур їм і пек! — одмовляє одноокий Квач (друге око йому ляхи на герці вибили). — Хіба ти не знаєш, Петре, що я не дуже то й ласий до них... себто не так, по правді сказати я, як вони до мене не дуже то охочі!"

І правду казав чоловік, бо хоч і добрий вояка був, та обличчя мав таке, що не дуже бабам подобався.

"Нехай їм, — каже, — сорокам, чорт з рогами присниться! І знать їх не хочу! А який же, Петре, ще зарік буде?" — питає.

"А такий ще зарік, — каже прадід, — щоб горілки не пити!"

Почухав побратим потилицю.

"Горілки не пити... чи бач?!" — та й замислився.

"Еге ж, — одмовляє прадід. — В такий справі, побратиме мій, інакше і не можна!"

Чухав Квач під шапкою, чухав, та, нарешті, і знов повеселішав.

"Та навіщо ж мені, — каже, — і зарікатись, коли вона мені наче й так обридла вже зовсім? Їй же богу, обридла!" — і навіть сплюнув.

"Ну то й гаразд, — каже прадід. — А от мені, грішному, ще, признаться, не дійшло до того. Тягне вона мене, щоб тому в огні горіти, хто її видумав! Ну, та я більше маленької чарочки пити не буду; так, саму малюсінку хіба, як бабі ковтнуть, не

більше..."

"Одну чарочку, та ще малюсіньку, — то воно, звичайно, ніякої ваги не має. А тільки правду ж я кажу, що остогидла вона мені... От, нехай моє останнє око погасне, коли брешу..."

І погнали козаки коней.

IV

Чималенько вже од'їхали козаки од домівки, багато дечого бачили, і несподіванки всякі часом траплялись, а як де то й до шабель у них доходило. Ну, і вибрались, нарешті, в степ широкий, повергають уже до Великого Лугу.

І коні навіть повеселішали, як степ зачули, — ідуть собі вільною ходою, пурхають, запашне степове повітря в груди набираючи. Куди не глянь оком, — все степ та степ широкий, а над ним, безкраїм, банею стоїть небо блакитне, наче чаша безмежна вінцями своїми на землю опирається. Навколо — ні кусточка, ні бугорочка; вільно вітрові ходити тут, і тихо колише він високу зелену траву, і здається, що пливе степ, як вода хвилюючись!

І сонцю веселіше світити над степом, бо в степу, як в морі, немає затінку, — нікому і нічому запиняти його ясного проміння; тільки од вершника іноді тягнеться тінь та од високих степових могил лягають темні плями. Але могили так же рідко трапляються в степу, як і вершники... От хіба ще орел, як розправить свої могутні сизі крила та підніметься над степом, то кидає на нього ледве помітну рухливу плямку...

Їдуть козаки день, їдуть другий, вже й третій минає, — не що далеко вже й їхати їм. Сховалося за обрієм сонце, місяць блідолиций з'явивсь, вже й тихії зорі де-не-де заблимали, — час і на одпочинок ставати. Під'їхали козаки до високої могили, спутали коней, розіслали кобеняки, сідла під голови поклали, в головах, як звичайно, списи повтикали, а поруч пістолі положили та й спати налагодилися. Коли це чують, — наче щось завило в степу.

"Не я буду, — каже чуткий Квач, — коли то не пес виє!"

"Ні, — одмовляє прадід, — бути того не може. Відкіля ж, — каже, — пес візьметься, коли навкруги ніякої оселі і близько немає? Не пес то..."

"А що ж по-твоєму?" — питає побратим.

"Та хто ж його знає, що воно; хіба мало чого водиться в глухому степу! Всякого буває..."

"А от же і пес, — намагається побратим, прислухаючись, — їй же богу; пес!"

"А і не пес", — сперечається прадід.

Любив він завжди на своєму поставити.

"Не пес, кажеш? Давай об заклад, що пес! Став півкварту!..."

"Що ж, і поставлю, — одмовляє упертий прадід, — чом і не поставити. Тільки ставить нам не можна, — певне пам'ятаєш зарік? Та й остогидла ж вона тобі, казав ти..."

Почухався Квач.

"Так то воно так, — каже, — нехай нею чортяка подавиться... Ну все ж таки, пес то!"

"От же і ні", — опинається прадід.

"Ну, стій же, коли так! — каже Квач, вже розсердившись. — Зійду я на могилу, та подивлюсь відтіля, може й побачу що... Побачимо, чия правда буде!"

Виліз Квач на могилу, оглянувся навкруги та й кличе веселенько прадіда. "А ну лишень, іди сюди, подивись, що нам Бог посилає!" Виліз і собі прадід, подивився, — що за чудасія? Не далі, як за версту, глибока балка, а в тій балці хата, та так і світить всіма вікнами. "Що за чудасія? — каже. — І справді, хтось живе тутечки". "Та то замало, що живе, — кричить звеселілий Квач, — а корчма!" "Ну, може ще й не корчма!"

"Їй же богу корчма! — запевняє побратим. — Я по духу чую її... Потягни, Петре, носом, хіба ж не чуєш горілки?"

Потягнув прадід носом і навіть сплюнув. "А й справді, наче чутно... — каже. — Чи бач, анахтемська, відкіля сягає!" Зійшли вони, замислившись, з могили, а Тарас і каже: "Чи не завернути нам до корчми, побратиме? Їй-богу ж краще завернути. В степу воно наче і не так, щоб зовсім добре ночувати було, та й коням вівса в корчмі певно знайдемо, а то давно вже вони, бідні, вівса не бачили, навіть охляли на самій траві".

"Та воно б можна, — одмовляє прадід, — чом і не завернути... В корчмі, звичайно, далеко б краще було, ніж серед голого степу, та тільки боюся я, побратиме: сам знаєш, по якій справі їдемо... Тобі то воно нічого, коли горілка остогидла тобі і в пельку не лізе, ну, а мене вона, проклята, потягне... За версту от і то в носі крутить, щоб їй гірко стало!" "А то може ходімо..."

"От же не піду, їй-богу, не піду, хоч силою мене тягни! — одмовляє прадід. — їди собі сам, коли хочеш".

Побалакали вони так, побалакали, та й побіг побратим сам.

"Подивись, — каже, — Петре, за кіньми, а я вмить збігаю, погріюсь тільки; бо воно щось наче мені холодно трохи здається. Та і вівса коням zarazом принесу".

І zostався прадід самотній серед степу широкого.

v

Ой, і світить місяць, світить ясний, — увесь світ мріє під його журливим промінням; тільки в балку глибоку не хоче заглянути білолиций, того й окриває її такий морок. Недобре, видно, місце, бо заказано воно Господом місяцю зазирати туди, де недобре коїться, та на своє безголов'є не всі люди про те пам'ятають. Дивиться місяць козакові просто в очі, бо чиста душа козацька; і той стежить за ним очима, як пливе він поважно і вільно по небесному степу, тільки інколи зачепить за прозорі легкі хмарки, осяюючи їх чистим сріблом та золотом... Дивиться прадід і на тихі ясні зорі, як вони одна до одної гостювати літають, таночки по небу водять, а не то і в шуліки грають, і так хутко від того шуліки тікають, що тільки смуги огневі на один мент на небі лишаються, та

одразу і тії зникають...

Довго так прадід лежав і дивився, очей з неба не зводячи. Коли це чує; затремтіло, задзвеніло щось у тихому нічному повітрі... Прислухається козак, аж то музика дзвенить, так і розпливається із балки по степу широкому: бубон бубонить, скрипочки "гандзю" грають, заливаються, цимбалики то брязнуть, затремтять тихим прозорим стогоном, то зовсім завмирають, — хоч зараз навприсядки йди, так і ваблять козацьку душу!..

"Ге, — думає прадід, — а се мабуть бенкет в корчмі розпочався, та і знатний же, видно, бенкет] От і засидівся товариш в теплій корчмі, а ти лежи собі колодою серед дикого степу!" Розсердився навіть прадід" та одразу схаменувся, що гріх воно на побратима сердитись. "Краще б, — думає, — ніж сердитись, одвідать би його, може воно яке лихо йому трапилось?" Гріх воно, звичайно, побратима в біді кидати.

Міркував прадід, міркував, — а музика гуде собі, навіть тупання чутно, наче гопака люди витанцювують! І надумав він, нарешті, що йому треба таки дізнатись, чи не в біді товариш. Підвівся він, сів, послухав ще трохи, та й каже сам собі: "А що ж, їй-богу, воно слід побратима провідати: може й справді йому яка небезпека загрожує, боронь боже!"

Добрий товариш був прадід, вірний!

Став він на ноги, оглянув свою зброю, до коней довідався, чи добре вони спутані, та й пішов до балки виручати побратима. Іде він і бачить: горить вся корчма огнями; і чим більше він наближається, тим чутніше йому, що в корчмі щось надзвичайне відбувається: музика так і заливається, так ї вистукують закаблуки, аж повітря тремтить.

"Чи бач, диявольська музика, — каже, — як гарно грає, анахтемська! Самі ноги всякі викрутаси виробляють".

Підходить, загляда в одно вікно — жид шинкар з жидівкою і бахурами шабаш справляють!*

"Гак от воно що, — думає, — так завтра, значить, неділя буде! За дорогу і дні погубили козаки.

Що ж це воно за нехристі проти неділі бенкет справляють?" — дивується він, а у самого чортяча музика так і ноги вивертає.

Підійшов він до другої половини, дивиться: Господи ти Боже мій! Самі пани та панянки, мазура витанцювують, а збоку на припічку варену варять, та таку варену, що у прадіда крізь скло і то в носі завертіло: Тільки дух встиг затаїти, а то так би і чхнув на весь степ широкий!

"Ну, та й добру, — думає, — штуку варять, бісові діти! І що воно за празник у них такий сьогодні, — чи не самого чорта до себе в гості ждуть?"

Почухав він, дивуючись, чуба, та й згадав про товариша; шукає його очима, — коли дивиться, а побратим на лаві між панянками сидить, регочеться, жартує, та так і пасе їх самотнім оком своїм, наче й справді вродливий парубок який! Навіть рота роззявив прадід, сам собі не вірить!

"Чи бач. чортів син, — думає, — а ще й запевняв, що наче б то й не ласий до них...

Та й те дивно, — міркує, — чого воно панночки та липнуть до його, одноокого? Що за чудасія?"

Покрутив тут прадід вуса і тільки що був помислив, чи не зайти й йому в корчму, з побратимом побачитись, коли тут його хтось лясь по плечі! Оглянувся небіжчик, — і сам собі не вірить: стоїть перед ним якийсь блідий-преблідий козак в коштовному жупані, дивиться йому в очі і осміхається безкровними вустами своїми.

"Здоров був, Петре, — каже; — не признаєш, чи що? Невже ж так-таки і забув про умову нашу?"

Тут тільки згадав прадід і козака того, і умову свою.

"Добри вечір, — одмовляє, здивований, а сам посторонь од його, наче бог зна що побачив. — Та по правді сказати, то й запомнив, — каже, — і зовсім таки запомнив".

"Ну, нічого, — відказує козак, — аби тепер згадав. Додержуй же свого слова, Петре, виручай!"

"Де ж я буду, — питає прадід, — виручати тебе?"

"Та тут же", — одмовляє козак.

"От так оказія! — дивується прадід про себе. — Причепилась, халепа... а про те робити нічого, коли й пообіцяв".

"Ну, а де ж вона, жінка твоя?"

Взяв козак прадіда за плече, підвів його до крайнього вікна корчми, показав на те вікно пальцем і сказав тільки йому: "Дивись!"

Глянув прадід, та так і завмер на місці. Такої дивної краси ще не бачили його очі; та й не чув він, щоб така краса могла бути на світі, бо, здавалось йому, і дивитись страшно було на красуню, що з'явилась перед його здивованими очима! Весь тремтів він, дивлячись на довгі, до самої долівки, густі чорні коси, на біле чоло, наче вирізане із слонової кости, на тонкі, як шнурочки, брови і довгі виї, на ті очі, в котрих крилося якесь страшне полум'я і разом невимовний сум... Моторошно йому навіть стало, але проти волі рука його піднялась до чорного вуса... Неодсічно вабили до себе доброго парубка і ті соковиті, хоч і тонкі разом з тим, губи, неначе вимазані червоною кровію, і ті пишні груди, що спокійно підіймались під її вигаптованою сорочкою... Здорово підкрутив козак молодецького вуса, встромивши очі в зажурену красуню...

"А чого ж то вона так сумує, голубка, коли тут бенкет відбувається?" — подумав він, і тільки подумав, як зараз же і зашепотів у нього над вухом блідий козак:

"Того сумує, — шепоче, — що нема мене біля неї. По умові ми стріваємось тільки після полуночі, а сьогодні з полуночі сам, Петре, знаєш, неділя заходить. В свято мені воля положена, і тобі якраз зачинати", — каже.

"Ге, — подумав прадід, бадьоро усміхаючись, — щоб мені ні краплі горілки в рот не попало, коли б я чи то в будень, чи то в свято, та став тікати від такої голубки! Не я в неї, а вона в мене запросила б собі волі на свято!"

Обернувся прадід, щоб сказати це саме тому козакові, а його вже й сліду немає. Здивувався він, та не до того тепер було йому, щоб довго думати про що-небудь; поправив він пояса, шапку на бік здвинув. і тільки хотів був пожартувати у віконечко

постукати, як раптом згадав про коней і зброю свою в степу.

"Ні ж, — думає, — попереду коней сюди приведу і добро своє заберу".

Справний козак був, що й казати!

VI

Наче й недовго порався прадід в степу, але ж як повернувся назад, в корчмі начебто й тихше стало, не чути вже було того галасу. Може хто, нагулявшись, і додому поїхав, а кого й варенуха проклята, од котрої у прадіда в носі наче хто шилом крутив, утихомирила: хто ж не знає, що од неї, анахтемської, іноді й добрий козак хилиться, як билиночка од вітру, а то ж була така варенуха, що прадідові не доводилось ще такої й нюхати!

Викликав він з хати жида корчмаря, поспитав, де йому коней поставити, спитав вівса, власними руками насипав їм по повній мірці, та й пішов од стайні через двір до корчми. Ступив він кілька кроків, підняв ногу, щоб ще раз ступити, — коли чує, ворухиться щось живе під ногою... "З нами Хрест святий!" — аж скрикнув прадід. Коли придивляється, якийсь чоловік вовтузиться на землі і ніяк, бідолаха, на ноги стати не може.

"Пусти мене..", пусти мене, — мимрить собі під ніс невідомо до кого. — Не держи мене! От підведусь, так такого тобі дам", — похваляється.

Тут тільки впізнав прадід побратима.

"Перехрестись! — каже він йому, — очмарів ти, чи що? Хто тебе держить?!"

"А хто ж його знає, хто, — белькоче побратим. — Мабуть нечиста сила, чоловіче добрий. Бач, ноги не слухають!"

Розсердився тут прадід, підняв його за чуба, та й поставив на ноги.

"Та ти, — каже, — мабуть всі клепки розгубив в корчмі! і мене вже не пізнаєш?"

А той і на місці не встоїть: точиться на всі боки та своїм самотнім оком лупає.

"П'яниця ти, п'яниця, — дорікає йому прадід; — а ще брехав, що горілка обридла йому! Подивіться на його, люди добрі!"

Очуняв трохи побратим, та й сам собі не вірить, тільки спльовує та поперек собі скребе.

"Їй же богу, — каже, — не брехав я... Їй же богу, остогидла..."

"Остогидла?! — сердиться прадід. — А навіщо ж ти насмоктався; чортів сину?"

"А от же... і не насмоктався... — ледве язиком ворочає побратим. — їй-богу, не насмоктався... і не покуштував навіть... і вусів не вмочав..."

"Так чого ж ти на ногах не встоїш?" — не вірить йому прадід.

"Од духу, — каже, — мабуть, не встою... от від чого..."

"Од якого духу?"

"А од того самого, — одказує, — од варенухи тієї анахтемської... Такий од неї дух, Петре, такий дух ішов... що от і ноги... не хочуть стояти..."

"Та воно, — каже прадід, — дух од неї, справді, міцний, що й казати: у мене самого,

крізь скло, і то в носі комарі закутали, щоб їй до дна википіть! А тільки все-таки чудно мені, побратиме, що від одного духу, та козак звалився! Хіба от, може, від того, що обридла вона тобі, і душа не приймає?"

"Еге ж, Петре, від того, — каже, — від самого... Їй же богу, від того.."

"Ну, а навіщо ти, — питає далі прадід, — в корчмі з панянками женихався?"

"Хто, я?" — дивується Тарас.

"А то хто ж? — каже прадід, — вже ж не я".

"А от і не думав, Петре... Їй-богу, і не думав!.. Щоб мені на коня, — каже, — не сісти, коли я помислив навіть... То вони, сороки безхвості, женихались зо мною, а не я з ними... Цур їм і пек!.."

"Ех, Петре, — каже, — не в добре, здається, місце ми попали з тобою... Їй же богу, не в добре..."

Дивується прадід, і самому йому здається, що й справді недобре воно місце, та нічого не зробиш: треба козацького слова додержати. "Знову ж, і красуня така!.." — думає. Хотів він потилицю почухати, щоб краще обміркувати все, пустив плече побратима, а той так і гепнувся, де стояв.

"Ой, Петре, — мимрить крізь сон, — дай вже мені виспатись, так і хилить мою головоньку..." — і одразу захріп.

Постояв прадід, постояв, дивлячись на його, почухав чуприну, підкрутив вуса, заложив його за вухо, плюнув та й пішов у корчму.

VII

Бенкетують собі пани з панянками в корчмі, п'ють варену, від котрої такий чудовий дух іде, жартують проміж себе, а прадід все ще стоїть, як і стояв, у крайній кімнаті перед сумною красунею і слова вимовити не здолає: онімів козак, хоч і не дивиться на нього та, не помічає, наче й немає його зовсім біля неї.

Вже довго, чи ні дивився він так на неї, тільки, нарешті, схаменувся, та й промовляє стиха до неї:

"А глянь же, — каже, — подивись на мене, зіронько ясна... Хоч одним оком подивись!" — просить.

І очей не підвела красуня.

"Навіщо мені дивитися на тебе?" — одмовляє зневажливо.

"А на те, голубонько моя, — каже прадід, — що немає кращої за тебе на всьому світі... Так і молить душа твого погляду".

"Не новина мені це, — одказує, — надокучило вже й слухати, — і навіть плечима знизала. — Не надивишся, багато вас таких набереться, всі попросять..."

"Ге-ге! — засміявся прадід вже сміливіше, задоволений, що як-не-як, а почав таки розмову. — Ге-ге! А от же, глянь! Може я та не такий, як інші!"

"Ти?" — зневажливо питає красуня; обернулась і глянула...

Огнем запалало прадідове серце від того погляду, ніби влучна татарська стрілка

впилась в його; але й з красунею трапилось щось непевне. Глянула і не маже опустити довгих вій, не може одвести здивованих очей своїх: самі собою напіводкрились чудові вустоньки, помітно, хоть і злегка, зачервоніли її щоки.

"Який же ти схожий!.." — здивовано пошепки каже, але схаменулась, замовкла.

"На кого, голубко?" — питає прадід, усміхаючись.

"Все одно, — каже, — на кого, козаче, а тільки страшенно схожий... Наче двійник..."

Зрозумів прадід, про кого річ, і одразу насмілився. Сів він на лаву поруч неї, та й почав своє діло козацьке. Як уже він там крутив, а тільки, нарешті, зажартували вони проміж себе, — майстер же до того був небіжчик, що й казати! Жартував він, жартував, та й каже: "А ну, лишень, подивлюся я, чи воно тонке полотно на твоїй сорочці?" І на тім слові протягнув прадід руку, як і всякий добрий козак протягає, коли з молодницею жартує; протягнув, та одразу сіп її назад: таке холодне намацав, що мало не крикнув! — "Еге-ге, — думає, — та вона ж відьма! їй же богу, відьма, мабуть... Ну та дарма: багато їх таких, часу немає розібрати, котра з них відьма, а котра ні".

А красуня насупилась, і навіть погляд сердитий кинула на його.

"Які ж у тебе, козаче, руки гарячі", — каже.

"Від кохання то", — одмовляє прадід.

"Од кохання? — питає глузливо і разом зневажливо. — Всі ви про кохання розповідаєте, та тільки ніхто з вас не вмів кохати!.." — і важкенько зітхнула.

"Ну це ти вже брешеш, — образився прадід. — Може хто інший і не вмів, а тільки мені, слава Богу, від молодиці сього ще не доводилось чути".

"То від мене послухай", — каже.

"Видно, не дуже то любить тебе чоловік твій, що ти й на інших накидаєш", — каже, осміхаючись, прадід, та вже й собі сердитися починає. Образилась і та, так і спалахнула, навіть очі їй заблищали!

"Мене? — гордо перепитує вона. — Та він рабом моїм став, так мене любить! Я покорила його, у його й волі своєї немає. Схочу тільки, і він весь мій!.. Але мало мені того, козаче, — вже тужливо промовляє далі красуня, — іншого бажає душа моя, мало їй радості від такої любові..."

"А чого б тобі ще хотілось?" — питає прадід.

"А того хотілося б, — одмовляє вона схвильовано, і навіть чудові очі її засвітилися палкою жагою, — того хотілося б, щоб не тільки я ним панувала, але й він мною; щоб не по моїй волі він став моїм, а й по своїй власній; щоб, оддавши мені свою душу, він повсякчасно жадав би мене, а не ухилявся від мене, і тією жадобою панував наді мною... Та де тобі, козаче, зрозуміти бажання моє! Всі ви кволіші за стару слиняву бабу!.. Вам тільки оком моргни, ви й батька з ненькою забудете!" — зневажливо каже красуня, а сама так і встромила в його свій погляд глузливий

Спалахнув, скочив козак на таке слово, та і закрутив свій вус молодецький, розгніваний.

"Ні, стривай, — каже, — не всі такі, брехня твоя!"

Та й гарний же зробився при тому козак, надзвичайно гарний! Засвітилися йому

очі, заходило серце козацьке, і сміливо дивиться він красуні просто в очі, а та ще ширше розкрила їх, на нього глядячи; наче щось надзвичайне, невидане побачила вона!

"Ні, — каже прадід, — не варт і доброго слова той козак, котрий через бабу та забуде про те, про що він мусить пам'ятати!.. Не такий я!"

Зареготала красуня; так і покотився сріблом її холодний, зневажливий регіт по всій корчмі, і гучною луною розсипався, здавалось, далеко-далеко по широкому степу, що на той час вже зовсім ущух і спокійно дрімав. Холодом тхнуло від того сміху, і зло взяло прадіда, образився він: з гонором був козак. Закрутив він вуса. "Ну, постривай лишень, відьмо, — думає, — щоб і я ще не посміявся з тебе!"

А та вередливо відставила свої чудові губки, прищулила трохи очиці, схилила на бік головку, і все ще трясеться від сміху і промовляє не то дратуючись, не то кепкуючи з його: "Молоко ще, мабуть, не зовсім у тебе, козаче, на губах обсохло, тим-то ти й вихваляєшся. Коли б тільки схотіла я, все забув би ти для мене на світі!.."

"А от же і не все!" — заїдлива одмовляє прадід.

"Не все; кажеш?.. — чванливо і уразливо протягнула та, і очі її ще дужче, заблищали. — Не асе? Ой, не хвастай, козаче, пожалій ти свої літа молоді! — і викликає, і кепкує красуня. — Ні за що занапастиш життя своє, за одно слово моє оддаси його, тільки побажаю!"

"Життя? — каже прадід. — Так, життя я не пожалію для тебе, та і який козак шкодує за життям своїм? Ну, а більшого... ні, — каже, — більшого я не оддам тобі".

Роздратував її козак; звичайна річ, нічим не дошкулиш так гарну молодицю, як словом таким.

"Не оддали? Чи буде ж так, козаче? — викликаючи, знов почала дражнитись вона. — Більшого не оддаси?.. Ха-ха-ха! — сміється красуня. — І душу свою оддаси, товаришів покинеш, саме місце, де ти народився, забудеш... забудеш, хто ти, і по що послав тебе гетьман твій!.. А в секретну грамоту, що доручив тобі вельможний, — каже з ядуchoю усмішкою, — стьожки свої я загортатиму!.."

Так і здригнувся козак, так і спалахнув весь, як порох! "Невже ж, — думає, — обмовився побратим необережним словом? От чортів син!"

Розсердився він гнівом козацьким, гордо підняв голову, і міцно стиснула залізна рука батьківську шаблю.

"Слухай! — голосно й сміливо каже. — Не хвастав я, не порожні слова казав, що й життя не пожалів би для тебе, бо тільки сліпий пожалів би його за красу таку... Але слухай, не базікай не знать що, не чіпай того, що не жіночого розуму діло!.. Бачиш ти оцю батьківську стару шаблю? Багато працювала вона в козацій руці і проти москаля, і проти турчина, і проти ляха, проти всіх, кого тільки лиха година наносила на Україну... Слухай же, молодице: хоч і вродлива ти, але нехай одсохне моя правиця, — гнівно й уважливо каже прадід, — коли й на твоїй білій шиї не заблищить ця шабля, торкнись тільки ти гетьманської грамоти, хоч би й самому мені не животіти після того на білому світі!.. Чуєш? Так не забувай же сього!.." — І ще міцніше стиснув козак свою гостру

шаблю.

Спалахнула й красуня: ще ніколи, мабуть, не доводилось їй чути такої відмови. Огнем запалали їй щоки, засвітилися очі, сердито насупились, брови, заходили пишні груди під гаптованою сорочкою; скочила вона горда, неприступна, розлютована, і тупнула маленькою ніжкою.

"Не боюсь я твоєї шаблі! — говорить і спересердя трясеться вся. — Тільки пальцем кивну, і підніметься за мене таких шабель сотня!"

"А я і з сотнею битися буду!" — перебив розгнівано прадід, і ще дужче образив її тим, роздратував.

"Тисяча підніметься! — перехопила, себе не пам'ятаючи, красуня. — Та не в тому річ; бийся собі, з ким хочеш! — сміється зневажливим холодним посміхом. — А от же, і ти послухай мене, козаче! Тільки бровами поведу, тільки оком моргну тобі, і ти одразу татариним навіть зробишся з козака, як те щеня у мене під ногами плазуватимеш!.."

Затремтіли губи у прадіда, зблід він весь від образи такої.

"А ну, моргни!" — каже.

"Хочеш?"

"Хочу!" — одмовляє сміливо.

"А не будеш потім жалкувати, козаче? Подумай!"

"Не турбуйся, — каже, — не жалкуватиму. Спробуй! От зараз так і зроблюсь татариним! Моргни!.."

Розпалив її козак, як залізо в горні, і зовсім стратила вона розум від зневаги його. Затремтіли тонкі ніздрі, темні, променисті очі вогнем запалали, ще бурхливіше заходили високії груди... Підняла вона свою білу руку до парчевого очіпка, — і до самої долівки розсипались чорною хвилею її довгі густі коси, ще дужче підкреслюючи білину чудового видочка і лебединої шиї... Підняла вона довгі вії свої, відкрила чорні вогняні очі, і затріпотіло палке козаче серце, бо наче дві гострі стрілки впилися в нього... Здригнувся козак, — почуває він, що пекельний вогонь запалав в його грудях від того погляду, пече його і туманом окриває голову, але міцно ще тримає козацька рука батьківську шаблю. "Не піддавайся", — шепоче йому начебто батьківський голос, і перемагається прадід: так і тягне його кинутися до неї, але стоїть ще, міцно стоїть козак!

"Ти сам того хотів, — скрикнула красуня. — Так на ж, дивись!"

І розірвала вона комір своєї білої вигаптуваної сорочки, розірвала, розсипала по підлозі разки червоного доброго намиста, відкрила себе аж до самого пояса... І з'явилась перед козачими очима жінка такої дивної краси, якої не бачили ще на землі ні сонце, ні блідий місяць, яка тільки во сні може чоловікові з'явитися!.. Навіть світ потьмарився навколо від яскравої білини того тіла, навіть око слабло і переставало виразно відрізняти ті чудові, наче з мармуру висічені форми неземної краси!.. Повітря і те, здавалось, завмерло від здивування, цілуючи і голублячи те тіло!.. Все на світі повинно було затуманитись, завмерти перед такою красою, — і здригнулась козака рука на старій заповітній шаблі, задивився, забувся козак...

"Ну що ж, пам'ятаєш ще що-небудь на світі, козаче?" — голосно засміялась красуня, і навіть повітря затремтіло срібним сміхом з можливості що-небудь пам'ятати.

"Пам'ятаю", — вже самі відмовляють уперті вуста, хоч і тремтить рука, що держить за шаблю.

"Пам'ятаєш?! Ні, неправда твоя, козаче! — загарливо заговорила красуня, і тонкі ніздрі її тремтіли від хвилювання, а очі палали вогнем. — Але тривай же, ще одну хвилиноньку тільки, і ти все забудеш! — задихалась вона. — Тільки єдину хвилину!.. Іди до мене, спробуй чар ласки моєї! Ну, іди жі. Ти... подобаєшся мені, упертий... чуєш?.."

І вона простягла до його свої білії руки; її палке дихання палило йому лице, туманило мозок і пам'ять; от-от, здавалось, ті білі руки обів'ють козацьку шию, як змії стиснуть і задують, вогонь її дихання висушить кров в його жилах, уб'є упертість і волю... Все переплуталось у козака в голові і одразу завертілось шаленим вихром; той вихор, здавалось, підхопив Його, як билиночку, і поніс невідомо куди... Білії руки майже торкались вже його шиї, ще хвилина... Але тут скрикнула красуня і, як підбита горлиця, звалилась додолу.

VIII

"Спасибі ж тобі, Петре, — несподівано чує біля себе зовсім отуманілий, неначе п'яний, прадід. — Визволив ти мене, додержав козацького слова свого; заслужу ж і я тобі, от побачиш!" — і чиясь важка і холодна, як лід, рука при тих словах лягла йому на плече.

Обернувся прадід, прийшов трохи до пам'яті, та й очам своїм не вірить... Що за диво? Не розбереш, як воно так і вийшло... "Тьху ти, диявольська омана!" — думає. Придивився краще, та й охолов весь з ляку.

Немає вже ні чудової красуні, ані корчми, ні бенкету, — тільки глуха повита мороком балка глибока, а над нею вгорі пливе собі спокійно повний блідий місяць; давно вже струхлий хрест лежить біля темної розкритої могили, тут же б'ється в судамах страшна, вся синя, стара-престара відьма, а поруч його стоїть знайомий вже йому козак в коштовному жупані, — та не козак, а мертвяк, — і дивиться на його крізь опущені її мертвими очима своїми. Навіть чуб у прадіда під шапкою заворушився!

"З нами хрест святий!" — думає, і не може з переляку підвести для хреста руку.

"Не бійся мене, Петре, — чує він, як могильним голосом говорить до його мертвяк, — хоч і не живий я, та не ворог тобі; не бійся. Визволив ти мене, і не забуду я послуги твоєї!"

"Ну, і ти, відьмо, — говорить далі мертвяк, — прощай тепер, скінчилась умова наша... Довго ти господарювала наді мною; лежатиму вже я тепер спокійно; давно вже прагне спокою душа моя... Бачиш, Петре, — знов звертається мертвяк до прадіда, — до чого воно доводить женихання: зв'язався я з відьмою, і навіть могила не захистила мене; і з могили викликала вона мене для своєї утіхи! Ох, і тяжко ж, Петре, було мені..."

Застогнав мертвяк, і так застогнав, знявши до місяця руки, що і все навколо застогнало; навіть зотлілий хрест здригнувся від того стогону!

"Ну, спасибі ж тобі, — каже; — прощай поки що". — Сказав і звалився в могилу, наче і не було його зовсім.

Ще й до пам'яті як слід не прийшов прадід, з місця рушити не може, а дивиться, — тягнеться до його проклята та відьма і, як жаба, встромила в його зелені круглі очі свої...

І глянути було страшно, в яке страховисько перекинулась колишня красуня" котра все чарувала непереможними чарами своєї краси! Лице все посиніло, беззубий рот зовсім провалився і підборіддя майже зійшлося з карлючкуватим носом; вуха витягнулись, як у кажана, а рідкі пасма сивого пожовклого волосся висіли, як шерсть на старій волохатій козі... Підвелась вона і осміхається до прадіда беззубим ротом, стріляє круглими зеленими очима.

"Е, та чого ж це я так убиваюся? — шамкає. — От іще не бачили! Не хочеш любити, і йди собі к бісовому батькові в свою домовину! Одного втерляла, зате другого знайшла, ще й кращий буде! Правда, козаче?" — питає.

"Це ж ти про що власне?" — нарешті насмілився вимовити прадід,

"Смішний ти, козаче, — маніжитья відьма, ще й ногою, проклята, по-козиному притупує, — начебто й сам не знаєш про що. Подобаєшся ти мені, дуже подобаєшся, от що! Давно вже бажала я такого убоїща, ну, і покоровив ти мене... Іди ж до мене, сизокрилий, приголублю, — каже, — пригрію тебе!" — а очі їй під самого лоба закотились.

Аж сплюнув прадід.

"Приголуб собі, — каже, — бабусю, дідька лисого, то й буде тобі пара... Та тільки, — каже, — дивись, щоб місяця не було на ту пору, а то ще й чорта перелякаєш!"

Затряслась відьма і зубами зацокала від злості.

"Як то так, шибеник ти, джигун безголовий? — кричить. — Так ти назад думаєш? Одбив мене від чоловіка, удовою безталанною пустив, та й зректися хочеш? Е ні, не випущу я, — не на ту натрапив!"

"Та цур тобі, пек! Схаменися, відьмо! — розсердився вже й прадід. — Та тобі, — каже, — тільки на городі горобців лякати, а не з козаком женихатися! Ще розсиплешся!.."

"Не розсиплюсь, — одмовляє, — не бійся! Дивись, коли б ще сам не розсипався!"

"Перехрестись, божевільна!" — умовляє її прадід, і вже повернувся був тікати, та не по його вийшло: підскочила до його відьма і руки розставила.

"Стій, — каже, — і в голову собі не клади тікати, не пущу я!.. Надумав од чоловіка одбити, так голуб же тепер!"

Не до жартів прадідові було, навіть страшно начебто стало: бачить, причепилась нечистая сила, як п'явка... Вихопив він гострую шаблю з піхов, замірився, — але тільки зареготалась відьма.

"Не боюся я шаблі твоєї, — каже. — Захочу тільки, і тисячу шабель підніму на тебе!"

Покинь краще свою шаблю та цілуй: все одно не втечеш".

"Еге ж, — міркує переляканий прадід, — а воно начебто і не гаразд виходить! От і виручай чоловіка!" Хотів він тут потилицю почухать, та так і не почухав: не до того було... І злякався він порядно, та й розсердився ж.

"Нехай тебе сліпий дідько цілує!" — каже і відскочив убік, а відьма за ним; він од неї, а вона, проклята, за ним: так і крутяться круг могили, як кішка з мишеням.

Кружляли вони так, кружляли, то в той, то в другий бік кидався прадід, та вже й задихатись почав, відчуває, що от-от наздожене його відьма; як закричить він тут не своїм голосом: ой рятуйте, кому душі християнської жалко! — так по степу наче грім пішов! І що ж ви думаєте, люди добрі? Дивиться прадід, летять на його голос баби різні! Очам своїм не вірить прадід: і Солоха тут, і Хівря, і кума, і дячиха, і Гандзя удова, і скільки їх ще тут набралось, так і перелічити не можна: всі тут були, кому тільки він медові лясни точив. Та як накинудилися вони всі на чортову відьму, як зачепилися з нею та одна з одною, так однієї тріскотні та лайки на десять би ярмарків вистачило! Штовхаються, рвуть прадіда на шматки, кожна до себе тягне, і кожна при тому кричить: "Мій він! Хоч і баламут, — кричать, — шахрай, а нікому не поступлюсь, нікому не оддам!" Так і хапають, цокотухи, не розбираючи, за що припадає. "Еге ж, — думає бідолаха, закриваючись та ухиляючись од них, — а от же я й не знав, що кожна з них відьма, їй же богу не знав! Та і не бувало ніколи того, щоб на хвоста у котрої натрапив, ніколи того не бувало..."

Спостеріг він хвилину, як вони вже надто розходились проміж себе, та як припустить, як дремене навітикача, тільки курява встала! Летить він з усієї сили сам не знає куди, як той дикий кінь степовий. Дивиться, корчма перед ним з'явилася і побратим посеред двору стоїть, спину чуває та навкруги озирається. "Начебто, — каже, — Петро на виручку звав, рятуйте кричав!"

А прадід і спинитись не може: так прямисінько і влетів у стіг г з головою в сіно зарився. "Ну, — думає, — здихався сього лиха! І принесли ж їх чорти, як тії галичі! До смерті, прокляті, заскубли б, якби не втік, щоб їм до віку солодкого не куштувати! А от же, — думає, — і стало таки мені в пригоді женихання моє, їй же богу в пригоді стало! Бо злопала б мене гемонська відьма, якби не ті".

Та тільки зарано радів козак: чує він, гупотить щось, наче цілий табун коней по степу летить. "Еге ж, — думає, — а то вони, прокляті, за мною, мабуть, женуться", — та ще глибше зарився в сіно.

Лежить він і чує: лемент знявся такий, наче на ярмарку. "Держи, — радіють прокляті, — знайшли його! От де він, щоб йому в огні горіть!" Згадався прадід, що то вони на побратима натрапили, та в пітьмі не пізнали, — а місяця на ту пору вже не було на небі, зайшов, — догадався, а й слово боїться вимовити, де там: труситься тільки. — "Нічого йому, — думає, — не буде: роздивляться анахтемські, що то не я, а Тарас одноокий, то й кинуть його, дадуть йому спокій. От, коли б тільки в сіні не почали шукати..." Труситься, сердега, аж зуби йому цокотять, і все прислухається, що далі буде. І чує він, начебто відьмин голос, глухий такий, питає побратима:

"А ну, — питає, — кого ж ти з нас вибереш собі?"

"А всіх!" — лагідно одмовляє одноокий Тарас.

"Як же так, чортів сину, всіх?" — кричать йому всі баби разом.

"А так, — каже, — всіх... Мені, — каже, — чим більше, то й краще".

"Чи бач, чорти б його батька взяли, який ласун, — думає прадід, — хоч і дражнять мене ласим, а от же ж ніколи я такого не казав. А ще ж казав, чортів син, що неохочий до них!"

Міркує так собі прадід, а тут чує, і Солоха з дячихою кричать:

"Такий він завжди був! Такий самий, ласун безсоромний!"

І інші за ними теж кричать. Хотів був прадід гукнути їм: "Брешете ви, гави хвостаті!" — та побоявся, а побратим і каже:

"Еге ж, — каже, — такий самий я і єсть... Козакові однаково, — каже, — яка б чарка не була, аби горілка в ній була добра. Не люблю я вередувати, — каже. — І побратим мій, Петро, такий же".

"А от же і брешеш! — не вдержався-таки хоч прошепотіти прадід, та, слава Богу, не почули того відьми, не до того їм було, щоб прислухатись.

"Та хіба ж ти не Петро?!" — галасують.

"А ні, — каже побратим, — не Петро я, Петро, — каже, — тепер, мабуть, горілкудесь п'є, або з бабою якою женихається: не може він без того..."

"Ах ти сорока брехлива!" — знову не витримав прадід.

"Та хто ж ти такий?" — верещать не своїм голосом Гандзя з Хіврею.

"Я Тарас, — каже побратим. Так і піп хрестив, так, — каже, — і люди звуть. От хто я!"

Як заверещать же відьми, як заголосять, прокляті, так у прадіда і мороз поза шкурою пішов! "Тьху, нечиста мати тебе візьми, — плюються, чує він, і Солоха, і Хівря, і всі інші. І справді, це ж Тарас одноокий, щоб йому від горілки згоріть! А ми здуру подумали, що то Петро! От тобі й маєш... Ну, — кричать, — біс твоєї матері, збив ти нас з пантелику, допоміг Петрові втекти, кажи ж тепер, де він? Не скажеш, то ми на тебе таку халепу напустимо, таку халепу, що ти й життя своє проклянеш! Кажи, — кричать, — де Петро?"

В саму середину стогу зарився вже прадід, а все-таки чує, як побратим божиться і присягається, що не знає, де Петро, що й очі його давно вже його не бачили. Кричать, верещать баби, всяким лихом йому загрожують, а він все своє: "Знать не знаю, відать не відаю!" І почалось тут таке, що вже й розібрати не можна було, що воно таке!

Коли дивиться прадід, — крізь сіно бачить, — тягнеться до його страшна синя відьма, простягає свої кістляві руки, дивиться на його круглими зеленими очима і осміхається беззубими вустами... "От ти де, Петрусью мій любий, — шамкає своїм чорним ротом, — знайшла я таки тебе. Ну приголуб же мене, козаче!"

Здригнувся прадід, наче відро води льодової хто вилив на його; зблід він, як смерть, чуб догори піднявся, і чує він серцем, що останні хвилини йому приходять... Ох, та й гірко йому стало помирати такою поганою смертю, — не на герці завзятім, не на

бойовищі за рідну країну, як воно личить доброму козакові, а в кістлявих обіймах старої поганої відьми!.. Згадав він наказ гетьманський, згадав грамоту заповітну, а сині кістляві руки вже наближаються до його, — от-от ухватять за горло, — і немає йому сили поворухнутись навіть... Та спас його Господь: півня розбудив. Як заспівав той півень, так у сердеги одразу наче каменюка з душі скотилась! Слава тобі, Господи! — шепоче побілілими вустами, — врятувався я тепер!" А чортова відьма затряслась уся, посиніла ще дужче, заблищали їй очі, як тій сові, підвела вона вгору руку і нахваляється в безсилій вже злобі!

"Стривай же, — говорить проклята, — вивернувся ти на сей раз, чоловіка одбивши; та дарма, оддячу ще я тобі... Згадаєш мене, як чорні ворони кістки твої по степу розносити будуть!" — із цими словами провалилась у самеє пекло.

А прадід спокійно заснув.

IX

Скільки проспав, того ніхто не зна, — різний сон у людей буває, — а тільки як прокинувся вже, то на дворі сонячний день стояв. І все на світі Божому було так, як і звичайно воно буває, начебто нічого і не трапилось уночі: сонце обливало своїм ясним, теплим промінням весь степ широкий; високі степові трави повільно коливались під подихом теплого полудневого вітру; розпечене сонячним жаром прозоре повітря наче тремтіло і переливалось; в небі пташки весело щебетали, а в густій траві коники і всякі комахи стрекотали. Сама балка зовсім не здавалась тепер страшною, а корчма, в котрій трапились такі надзвичайні події, виглядала навіть хазяйновито: так і вабила сховатись в холодку оселі від спеки. Одного тільки не міг зрозуміти прадід: прокинувся він не в сіні, а на здоровенній купі гною, котра набралася за кілька років і виросла як добрий стіг; здивувався прадід, та одразу збагнув, що все те нечистих рук діло: схотіла вража сила поглумитися з козака, ну, і здалася тоді йому купа гною за стіг сіна; звичайна річ, зв'яжись тільки з чортякою, або з відьмою, то ще й не те буде!

Обтрусився прадід, поправився, подивився на коней, — те ж нічого, стоять собі під повіткою, сіно жують, — та й пішов шукати побратима. "Що йому сталося? — думає. — Бач, чортів син, що наробив! Як би не побіг у корчму грітись, то воно нічого б і не було: виспались би собі у степу як слід, та й край. Ну, і задам же я йому! — думає. — Воно ж одразу зрозуміти можна було, що недобре то місце, бо навіщо б корчмі та стояти серед степу безлюдного? Добрий жид, і той не піде сюди шинкувати!"

Міркуючи собі так, шукав він побратима, шукав, а того й близько немає; вже куди тільки він не заглядав, — нема та й годі! Дивується прадід. "Невже ж, — думає, — натворили над ним чого відьми анахтемські? " І сумно йому стало, ой як сумно! "Не треба б було мені, — думає, — залишати його при такій пригоді. І чого я, дурень, так злякався? Ніколи раніш нічого не боявся, на десятьох, бувало, сам налітав, а тут од бабів тікав! Вже правда, коли нечиста сила вплутається, то нічого з нею, мабуть, не вдієш. І хто ж його знав, — думає, — що той козак зовсім і не козак, а відьмак? Не

злигався б з ним, якби знав", — кається прадід а побратима все-таки немає. І пішов він, засмучений, в корчму жида розпитати.

А жид накрився таласом, прив'язав до лоба скриньку з заповідями, стоїть в кутку, до стіни повернувшись, і свої жидівські молитви харамаркає: тільки довгі худі ноги в панчохах і патинках видно з-під таласа. Сидить козак, жде, поки жид намолиться, а той все не кінчає, на всі гласи заливається, ще й дужче запалюється: вже Й стогнав він, і криком кричав, і язиком цокав, з боку на бік хитаючись та патинками пристукуючи, а кінця все нема. "Бач, як він, христопродавець, нашу віру проклинає! — подумав прадід, коли жид весь затрясся і так заскиглив, наче йому хто кишки почав вимотувати. — А може то він душу свою у чорта рогатого одмолює, хто його знає", — думає далі прадід і терпить, жде. Ждав, ждав, коли, нарешті, і звернувся до його корчмар:

"Похмелитись хочеш?" — питає, а сам і не дивиться на прадіда, все молитви свої мурмоче, хоч і тихше. Здивувався прадід, дуже здивувався.

"А після чого ж мені, жиде, й опохмелятись, — питає, — коли я тільки що нюхав тую горілку?"

Подивився на його жид, моргнув якимось кумедно одним оком, а й слова не вимовив, одвернувся і знову своє.

"Ге, — думає прадід, — та так він і до вечора чи скінчить", — і вже сам промовляє до його.

"Гей, — каже, — жиде, а послухай лишень, про що я тебе спитаю; буде вже тобі нашу віру топтати!"

Наставив жид одно вухо, насторожився, а про те все-таки своє мурмоче.

"Скажи ти мені, — питає прадід, — де тут козак, побратим мій, подівся? Грівся він сієї ночі, як бенкет ішов, в корчмі, а тепер і сліду його немає".

Знову ні слова не відказав жид, одвернувся, та як заголосить, як заверещить, так у прадіда аж у вухах залящало; і моторошно ж йому стало: зрозумів він, що недобре щось приключилось.

"Бач, чортів син, як голосить, — думає, — не даремно то, мабуть!" Потягнув він тут себе за вуса, та і крикнув вже спересердя:

"А ну ж, — каже, — годі вже тобі верещать!.. Кажи, коли тебе питають!"

А жид ще дужче залився: кричить, неначе різать його збираються.

"Слухай же! — розсердився вже зовсім прадід. — Кажи, то дам тобі злота; а будеш душу томити, то от же, їй-богу, перехрещу тебе!"

Притих трохи жид і знову повернув до прадіда одно своє вухо.

"А чого ж це вам треба?" — питає, наче між іншим.

"Де козак подівся, питаю я тебе, — каже з запалом прадід, — побратим мій?"

"А відкіля ж мені знати, куди він подівся? — одмовляє жид.

— Туди подівся, куди йому треба було".

"Ой, не вертись, — загрожує прадід. — Дивись, охрещу, чортів сину!"

"Вибачайте, — одмовляє жид. За віщо вам і хрестити мене? Відкіля ж мені знати, хто куди подівся, самі подумайте?.. Мало хіба до мене всяких п'яниць ходить, так мені й

доглядати за кожним? Навіть дивно..." І знизав жид плечима.

"Ну, ну, — образився прадід. — Ти, жиде, не дуже-то наполягай на п'яниць, дивись, щоб тобі похмелятись не довелось! Не п'яниця він, а добрий козак, а горілки так він і не нюхав: остогидла вона йому!"

"Пхе! — сміється жид, як і раніш повернувшись тільки одним вухом і не залишаючи при тому свого мурмотіння. — Навіть дивно! і ви не нюхали горілки, і він не нюхав... А як же ви не знаєте, куди він подівся?"

"Того й питаю тебе, що не знаю!" — сердиться прадід.

"Ну, а який же він на обличчя буде, той козак?" — питає шинкар.

"Сухорлявий, високий, з одним оком", — каже прадід.

Аж підскочив жид від тих слів.

"Ой вай, з одним оком?!" — сплеснув він руками і повернувся вже передом до прадіда:

"З одним оком! — кричить, і очі виричив з ляку. — Козак з одним оком?!. Ой вай, ой вай!" — і захитав жид головою.

"Чого ж ти репетуєш? — і сердиться, і дивується прадід. — Що за біда, коли з одним оком? Зате козак добрий!"

"Ой, ви не знаєте, ви нічого не знаєте, коли так кажете! — Голосить жид, хитаючи головою. — Тут таке діло трапилось, таке діло!.. Ой вай, з одним оком!.."

"Та не тягни ти, опудало чортове!" — скочив розгніваний вкрай прадід, і так стукнув по столу кулаком, що жид аж присів на місці.

"Ой, і не лякайте ж мене! — просить. — Навіщо вам мене лякати? Краще від того все одно не буде",

"Та яке ж діло трапилось? Кажи!" — кричить прадід.

"А таке діло, пане ясний, — каже жид, — таке страшне діло, що пан не злота повинен мені дати, а два злота, і не два злота, а цілих три злота..."

"Ну, бери три, тільки не томи, Іроде!" — каже збентежений прадід, кидаючи йому гроші.

"І навіть не три, пане, злота, а чотири... Ну, нехай буде три, нехай три! — заспішив жид, помітивши загрозливий рух прадіда. — Так пан про козака з одним оком питає?"

"Так", — каже прадід.

"І куди він подівся?"

"Еге ж, про те саме, Іроде!"

"Не гаразд він подівся, пане... — одмовляє жид, хитаючи головою і цокаючи губами. — Ой, зовсім таки не гаразд..."

"Та доки ти з мене будеш душу вимотувати? — увірвався, нарешті, прадідові терпець. — Ну, слухай же сюди, вухо свиняче: не зійти мені з цього місця, коли я не перехрещу тебе, та ще й пейси обріжу!.. Кажи до діла!" — і підняв прадід для хреста руку.

Скорчився жид, злякався. "Тривайте, — кричить, — я все розкажу... як чесний жид, все!.. Відома річ, не гаразд подівся, коли його вхопили Ромодановські стрільці та

сердюки Самойловича!"

Так і присів прадід, навіть очі йому на лоба полізли і люлька трохи з рота не випала.

"Брешеш, жиде проклятий! — каже, ледве дух переводячи. — Відкіля ж вони взялись?"

"Відкіля взялись? А хто ж їх знає, відкіля, — каже жид. — А тільки вже кілька днів нищпорили вони тут, щоб послів гетьманських спіймати".

"Так от кого напустили на нас відьми прокляті!" — думає прадід, і занило його козацьке серце; самі знаєте, чи легко воно козакові товариша вірного втеряти, не оступитись за його гострою шаблею... "Ге, — думає бідолаха, — та навіщо ж мені і шабля гострая, навіщо мене й козаком називати, коли я за побратима свого не заступився? Ну, та може ще й бреше жид!"

"Як же вони його вхопили?" — питає.

"А так, пане, вхопили, та й більш нічого, — одмовляє жид. — Натовпом наскочили, ну і взяли... Дуже бився козак шаблею; може б і не взяли, коли б йому ноги міцніше стояли".

"Не пив він, од одного тільки духу сп'янів, сердега", — сумно зітхнув прадід і голову похнюпив.

"Пхе, — кепкує каторжний жид, — може й від духу, тоді й нюхати не треба було... Навіщо ж він нюхав?"

"Поневолі нюхатимеш, коли чорти варенуху варять, щоб їм горлянку нею спекти! Так коли ж вони його взяли, душі закліті?"

"Позавчора вночі взяли, пане", — одмовляє жид.

"Як то позавчора? З глузду ти зсунувся, чи що, жиде? — не вірить прадід. — Адже ж тільки вчора над вечір ми попали в це чортове гніздо? Сієї ночі, виходить!"

Знову сміється гемонський жид.

"Ну і пан же ж мабуть добре понюхав, — каже, — коли й день згубив. Не сієї ночі, а ще позавчора".

"Та й спав же я, — дивується прадід, — от так спав, коли жид не бреше! Навіть побратима проспав! Так і віддав його, беззахисного, Самойловичевським зрадникам, прости, Господи! Чи не диявольська омана?"

"А ще треба панові сказати, що й другого козака шукали, — каже жид, — бо їх було двоє; тільки другого ніяк знайти не могли... Ї чого тільки вони не робили, щоб я їм сказав, де ще другий козак; і кричали, і стріляли... таке виробляли, таке, що видима смерть мені приходила, навіть гірше смерті... а я все-таки так і не сказав де другий! Навіщо, думаю, казати їм? Нехай собі стріляють... Ясний пан, думаю собі, як прокинеться, то мені за те ще злота дасть... бо зразу видно, що пан хороший!"

Не видержав тут прадід, заплакав... Вийняв з рота люльку та и залився гіркими, як дитина мала.

Ой, та й гіркі ж козацькі сльози, так і палять вогнем! Коли б знав він, куди повернули вороги його, так і полетів би орлом визволяти товариша! Пропадай, голова

козача, все одно доведеться положити її серед степу широкого! Сам налетів би на цілий табір. Та не знайти сліду в степу, і далеко вже, мабуть, за добу втекли вороги...

"Нічого не вдієш, — думає, плачучи, бідолаха, — треба тепер самому везти далі гетьманську грамоту. Нахвалялася відьма проклята, та вже що буде! Побачимо, чого ще накоїть вона... А коли не розклюють мого тіла ворони чорні, коли повернуся назад, нехай земля мене не прийме, як не полечу я визволяти товариша, аби тільки живий він до того zostався".

Потужив він ще трохи, кинув жидові гроші, осідлав вороного та й полетів далі степом широким. "Хвала Богові й за те, — думає, — що залишилась у мене грамота гетьманська, не дісталась ворогам!"

Ну, і попадись йому під той час вороги: от би попрацювала стара батьківська шабля!

х

Метушиться люд на ханському дворіщі. Багато всяких чуток ходить із вуст до вуст, і радіють навкруги двораки ханські: приїхав посол од гетьмана України, приятеля ханського, привіз од його грамоту, кличе орду на спільний кривавий бенкет. А давно вже сверблять у "батурів" руки, давно простягаються до кривих шабел: надокучила вже "батурям" згода. Та й чи статочне воно діло сидіти добрим дітям пророка під дахівкою, слухати, як сперечаються проміж себе ревниві жінки, коли є на світі степ широкий, де можна слави молодецької зажити, єсть гострі криві шаблі і стрілки летючі, котрими можна здобути золотоволосих і чорнооких красунь з веселої Польщі й Русі, або дорогі хутра московські і всяку здобич коштовну? Ні, навіть коні, і ті ржуть нетерпляче, риють під собою землю струнками ногами!

Зрадив старий хан, і радіють вмісті з ним його вірні слуги. Одягають беги і мурзи дорогі халати, затикають за пояси криві ятагани, осипані перлами та самоцвітами, бо пишную зустріч хоче влаштувати хан посланцеві свого приятеля, хоче показати і друзям, і недругам, як шанує він приязнь і високо ставить відвагу гетьманську. І дарунки вже готує хан для гетьмана: шаблю дамаську, на котрій золотом вибито, так і горить на сонці, саме премудре речення Корану, і коштовне сідло, все розшите золотом і оздоблене бірюзою. А хто ж не знає, що слідом за такими дарунками зараз же й сяде орда на свої баскі коні? І весело через те добрим воякам: як орли полетять вони з ханом допомагати гетьманові! А веселіше всіх Азаматові, молодому ханському синові: не бував він ще ні разу в походах!

Один тільки Фазіль-Ахмет-паша не радіє, хоть і боїться виявити свій смуток перед ханськими вірними слугами. Ой та й хитрий же дід, як лисиця хитрий старий Ахмет-паша! Приязно осміхається, підтакує, як та лисиця підлещується голосом медовим до прадіда, а чорна гадюка так і ссе його серце, а в глибоко запалих очах так і мигкотять злі вогники з-під густих сивих брів. Багато про нього дечого розказують проміж людей: балакають, що ненавидить він гетьмана, тягне руку за Самойловичем, потайки з

Москвою стосунки підтримує; балакають, що Й подарунки надсилають йому з Москви!.. Та не знає того хан; наблизив до себе пашу, головою над всіма настановив... Не любить його орда, ненавидить та боїться: ніхто й слова проти його вимовить не сміє. Був один такий "батир" славнозвісний, Кара-Мустафою прозивався; насмілювався він проти Ахмета повстати, перед ханом його на чисту воду вивести, та викрутився, як в'юнка гадюка, Ахмет, на самого Мустафу набрехав, і положив на "батира" великий хан гнів свій. Осідлав тоді Кара-Мустафа коня вороного, та Й поїхав світ за очі на тугу всій орді, бо всі любили сміливого "батира". З того часу й чутки про його нема ніякої в орді: чи живий, чи загинув, ніхто того не знає; а Ахмет-паша прибрав до рук усю владу, бо в усьому довірився йому хан. Ходить в орді поголоска, що зачарував він хана якимись чарами нечистими, кажуть, з шайтаном спізнався старий паша...

Та не знав сього прадід, і на думку йому не спадало того: довірився він спритному чаклунові, знавшому, як баки забити; радий він був з того, що доніс його Господь до хана, і довів він гетьманську грамоту, що прихильно вітала його орда, і за радістю своєю ні про віщо не дбав: тільки Богові дякував, та над погрозами старої відьми сміявся! "А от же і не рознесли моїх кісток ворони чорні, як загрожувала та, — думає. — Довіз-таки я грамоту, а коли Господь допоможе, то ще й побратима визволю, аби живий він був!"

Міркує так собі прадід, думками багатіє, а тут Ахмет-паша і кличе його до хана:

"Іди вже, друже, — каже, — сам ясний хан зве тебе перед очі свої. Любить він твого гетьмана і скоріше бажає прочитати його грамоту. Приготуй її", — каже.

Розпоров прадід в своєму жупані підкладку, куди зашив був він гетьманську грамоту, намацав рукою пакунок і пішов за пашею до хана.

Пишні ханські палати! Скрізь розписано, розмальовано, золотом поцяцьковано, і такими все хитрими візерунками, що й не зрозумієш, як і виводили їх малярі: ніяка жінка самою тонкою голкою не вишила б на полотні таких узорів, хоч би й сто років вишивала! "Не кожний і повірив би, коли б розказати, — думає прадід. — Одного злота скільки пішло, а про фарби вже й казати нема чого!"

Іде прадід слідом за пашею, а навкруги все мурзи та беї, в оксамитових халатах, один другого краще вбраний, один другого поважніший: стоять і дивляться на його, перекладаючи руки з серця на чоло. Як хто, то й злякався б серед такої пишноти; та не з тих був прадід; іде собі, сміливо ступає закаблуками по дорогах килимах, таких же барвистих, як і розмальовані стіни, як і вбрання величних беїв.

"Ну, друже, причепурись тепер, — каже Ахмет-паша, як підійшли вони до дверей, де стояла сторожа, озброєна шаблями і келепами, — зараз перед ханом станеш".

Сидить хан на парчевій подушці, навхрест ноги заложивши, курить люльку з довгим чубуком, а круг нього стоять найповажніші в орді мурзи, всі в золоті та оксамиті, всі сивовусі та суворі. І сини ханові тут же; а ззаду варта стоїть з блискучими топірцями, з довгими списами, і все навкруги так блищить і сяє, ідо в прадіда і в очах замигтіло, не знає, куди йому й дивитись. Проте не злякався козак, не осоромився: вклонився він низенько ханові і синам його, і мурзам старим і сміливо став перед хана.

"От, великий хане, — каже, вклоняючись, Ахмет-паша, — привів я по твоєму наказу посла од приятеля твого, гетьмана України. Чолом тобі б'є гетьман".

"Скажи послові, — каже хан паші, — що радий я його бачити і дякую моему приятелеві за привітання. Спитай його, — каже, — як ся має ясний гетьман т"

"Здоровий гетьман, — вклоняючись одмовляє прадід, — і велів тебе поспитати, як і твоє ханське здоров'ячко?"

Умів таки прадід слово промовити, що й казати! Здатний на все був.

"І ми здорові, слава Аллахові, — каже хан, — і частенько згадуєм нашого приятеля. Як то він там поживає?"

"А так поживає, — каже прадід, — що часом і галушки з салом не йдуть йому в горло... Прислав оце до тебе прохати допомоги".

"Ми повсякчас наготові подати допомогу своєму приятелеві, — каже хан. — Казав мені паша, що в тебе й грамота до мене є від гетьмана?"

"Аякже, — одказує прадід, — є". І по сій мові засунув він руку під жупан. — Ось де вона!"

"Ми раді послухати; грамота приятеля для нас найкращий гостинець, — одмовляє хан. — Візьми її, Ахмете, у посла, та прочитай, що пише нам гетьман".

А прадід, щоб ще більше піддобритись до хана, до гетьмана його навернути, вклоняється ще раз низенько та й каже:

"Повір, ясний хане, що нікому ще не посилав гетьман таких грамот; одному тобі тільки, бо шанує він, вельможний, твою ласку".

Вклонився прадід при тих словах аж до землі, та як підвівся, дивиться: що за чудасія? Всі на лиці змінились! Аж посинів Селім-гірей, сидить, напіввідкривши рота і нерухомо встромивши очі, а розлютовані страшні мурзи та беги за ятагани ухопились!

"Що за okazія?" — думає здивований прадід. Повернувся він до Ахмета-паші, дивиться, — і що б ви думали, люди добрі? — сам своїми власними очима бачить: тримає старий чаклун в руках замість грамоти заяложений жіночий очіпок, та ще й коливає ним, чортів син, перед самісіньким ханським носом!..

XI

Ой, та й міцні ж стіни старої татарської вежі, так міцно вимуровані, що кілька хочеш стріляй в них кам'яними кулями з самих величезних гармат, тільки на порох розсиплються кулі... Міцні й залізні товсті ґрати в вузьких віконечках, не поїла їх ржа, не погнув довгий час, хоч і давним-давно вимурували ту вежу. І проклятий одвіку ланцюг не перержавів, а все так само спускається з стелі, все так само міцно охоплює козацьку шию, хоч струмками, цілими річками пролилися по ньому сльози людські!

Не втекти в'язневі із старої вежі, і нікуди із неї не вийти, тільки до ката...

Сидить закутий в тій вежі прадід і ранком чекає лютої смерті... Розірвуть козака на чотири частини дикі степові коні, чорні ворони підберуть потім білі кістки козачі і рознесуть їх по всьому світу... Ой і рано ж радів ти, козаче, рано насміхався над

проклятою відьмою, рано хвалився!.. Краще було б слухати добрих людей, не женихатись з кожною молодницею, яку тільки стрінеш, не розбираючи, чи відьма вона, чи ні, чи варта вона твоєї голови молодецької, твоєї лицарської слави... Не було б тепер того, не скінчив би ти життя свого у ката в руках!..

Та що смерть? Хіба ж боїться смерті козак, коли сотні разів бачив він її просто у вічі в військових походах і на герцях завзятих, де як спілі колоси пшениці під серпом котились голови молодецькі? Страшніше за муки і за смерть саму те козакові здавалось, що проклинатимуть його з роду в рід, поки и світ стоятиме, як зрадника, котрий прихильного спільника, могутнього хана, повернув на лютого ворога. Рознесуть тепер славу про його по всій Україні, і ніхто не оступить за ним, ніхто не скаже, що не з доброї волі учинив він те, що урядила йому все злая відьма, бо кому ж таке і на думку спаде?

"Ой, та й кому ж ти довірився, гетьмане вельможний, батьку козачий, кого мав ти за доброго, вірного козака? — скаже кожний. — Хіба ж мало було в тебе вірних, сміливих молодців на твоїй Україні, що обрав ти такого?"

Так міркував прадід, і гірко ридав він, залізним ланцюгом прикутий. Пекучі були ті сльози, не приведи Господи і ворогові плакати такими сльозами, не дай, милосердний, нікому ніколи тих сліз на землі...

А вже і вечір стає тихий та погожий і золотом красить вузькі віконця на вежі. Вже й зорі спалахнули в безхмарному небі і, співчуваючи, миготять крізь залізні ґрати, наче б то плачуть з бідолахою разом... З праці тяжкої, побрязкуючи ланцюгами, приходять бідні невільники і, стомлені, сідають біля вежі. І чує прадід, як ведуть вони проміж себе розмову про тихії зорі милої Вкраїни. "Ой, і хороше ж там, ясно, і Дніпро могутній реве, і вольная воля гарцює по степах безкраїх, і дівчата співають своїх чудових пісень!.. Ой, хоть приснився же ти нам, країночко рідни, хоть уві сні з'явився, — молять, — нам, невільникам бідним, що за тебе, незабутню, в тяжкую неволю дістались, волі і щастя в житті позбулися..." Плачуть, сльозами вмиваються, сіромахи, і прадід плаче разом з ними, хоть і не бачать вони його...

І чує прадід, кличуть вони старця прохожого, каліку безокого, що осліпили його татари в неволі, кличуть і просять: "Заспівай ти нам, старче Божий, рідную думу. Заспівай нам що-небудь, щоб хоч трохи серце розважити..."

І направляє Божий старець свою кобзу, налагоджує струни невільник сліпий. Ожили під його пальцями голоснії струни, затремтіло від жалібних звуків тихе вечірнє повітря, ллється тужливо, мов плаче, спів рідний...

Але що він співає?.. Ще ніколи не доводилось прадідові чути думи тієї, хоч і багацько чував він їх і вдома, по ярмарках та базарах, і на Запорозжжі, серед веселого, вільнолюбного товариства; дивні, нечувані слова долітають до його крізь велетенський мур, і завмер козак, прислухаючись... І довго співає кобзар, довго лунає серед тиші нічної його старечий голос.

Гей, давно, давно вже сеє бувало,

А немає на Вкраїні козацького серця,

Котре б з тугою того не згадало...
Гей, ідуть ляхи на три шляхи,
А козаченьки на чотири,
А татари злі, бусурмани невірні,
Весь широкий степ вкрили...
Гей, ідуть ляхи на три шляхи,
А козаченьки на чотири,
Ідуть вони, як брат з братом,
Рука в руку, серце з серцем,
Спільна дума їх всіх обгортає.
Ой ідуть вони славний бенкет справляти:
Не червонеє вино, не міцнеє пиво кружляти,
А гарячу кров бусурманську будуть вони на землю проливати!
За землю христіанську піднялись козаки:
Хотять вони тюрми агарянські руйнувати,
Невільників бідних із неволі визволяти;
З тяжкої неволі,
З віри бусурманської,
На ясні зорі,
На тихі води,
У край веселий,
У мир хрещений
Повертати.
Гей, попереду та сам король їде,
Поруч його ясний королевич,
За ним слідом козаків веде
Сагайдачний гетьман Конашевич.
Ясне сонце серед неба стало, зупинилось:
Ще ніколи такої слави на землі не бачило,
Хоч од віку на землю дивилось!
Ой, і ржуть коні, ржуть вороні, аж земля двигтить!
Ой, блищать шаблі, блищать булатні, мов огонь горить!
Як гай густий списи стали, і світ заступили,
Як ті хмари корогви розкрились, все військо прикрили!
Б'ють литаври, сурмлять сурми, перемогу віщують!
Йдуть козаки, та все даліше у степ, недоленьки своєї не чують...
Гей, слава вам, лицарі славетні,
Що за волю братів своїх повстали!
Упокой, Боже, святії душі,
Що за хреста Твого свої голови поклали...

Ой, вже три дні і три ночі серед широкого степу вони проходжають,
А ніде татарського війська агарянського в степу не помічають.
То король гострими очима весь широкий степ озирає,
І до гетьмана козацького такими словами стиха говорить, промовляє:
"Гей, гетьмане Сагайдачний,
Батьку козацький!
Вже три дні і три ночі ми по степу широкому прохождаєм,
А ніде ми татарів злих, агарян невірних, в степу не помічаєм.
А коли й надалі так по степу блукати маєм,
То і військо своє згубим, і слави собі ніякої не придбаєм...
Бо бояться злії агаряни до чесного бою з нами стати:
Не хочять і близько до нас наближати,
А хочять же серед степу широкого,
На безводді і безхліб'ї нас змарнілих
Поодинці в полон імати,
У злую неволю турецькую завдавати,
Срібнії за нас гроші брати,
Гей, гетьмане Сагайдачний,

Батьку козацький!

Добре ти учини:
Проміж козаками,
України милої вірними синами,
Що найкращу сотню обери,
На оглядини перед війська пошли.
То нехай же вони самі серед степу широкого проїжджають,
Татарське агарянське військо в степу знаходжають,
Нас про теє чим скорше сповіщають!"
Тоді Сагайдачний, батько козачий, теє зачуває,
До короля такими словами стиха мовить, промовляє:
А немає в мене, пане найясніший, та поганої сотні,
Бо всі вони твої вірні слуги: усі в орла однакові діти!
А пошлю я, пане найясніший, хоть Харкову преславную сотню,
Бо не втерплять ясні соколята: чешуться їм молодії кігті!"
Полетіли ясні соколята,
Серед степу ворогів шукають,

Про свою недолю, своє безталання

В голови собі не покладають...

Гей давно, давно сеє вже бувало,
А немає на Вкраїні козачого серця,
Котре з тугою того б не згадало.

* * *

Ой у неділю рано-пораненьку хмарненько сонечко вставало:
Молодого Харка з товариством агарянське військо кругом облягало...
Не догледів молодий отаман, від обозу далеко одбився,
Як побачив ворогів залятих — молодим завзяттям запалився.
Не помітив молодий отаман, що всю агарянську силу проти себе має...
Як помітив — нікуди подітись: кругом, як та галич, оступає!
Б'ється весь день преславная сотня,
Гей, та й другий вже день б'ється,
А на третій, в обідню годину,
Тільки півста козаків зостається...
Що у вівторок, в обідню пору,
Татарська стрілка Харкові у серце влучила:
Помутніли очі,
Очі молодецькі,
Почуває козак, що вже жити несила...
Почуває козак: останні хвилини він вже доживає...
Своїх вірних козаків,
Своїх милих братів,
Круг себе скликає,
Останнє своє слово до них мовить, стиха промовляє:
"Гей, друзі, молодці,
Браття козаки, запорожці!
Добре дбайте, барзо гадайте,
До останнього свої голови за рідну Вкраїну складайте,
А своєї лицарської слави не ламайте,
У злую неволю агарянську себе не оддайте...
А і виберіть же ви проміж себе одного,
Козаченька лейстрового,
Славною лицаря молодого.
То нехай він добре дбає,
Нехай же він ще живеє серце у мене з грудей виймає.
А і скинеться тоді козак той птахом пернатим,
Скинеться він соколом ясним.
То нехай він через військо агарянське перелітає,
Нехай же він чим скорше до гетьмана поспішає,
Допомогу вам посилає..."
А і присяглись козаки до останнього стояти.

А своєї лицарської слави не зламати,
У злую неволю агарянську себе не оддати.
Почали вони тут жереб проміж себе метати,
До гетьмана посла обирати.
Та впав жереб на козака лейстрового,
Юрка молодого,
Лицаря удалого.
Тоді Юрко молодий, козак лейстровий, добре дбав,
Харкові ще живому груди розтинав,
Живцем серце молодецьке із грудей виймав,
Ясним соколом, птахом пернатим, скидався,
До гетьмана чим скорше за допомогою поспішався.
Гей, летить Юрко ясним соколом,
Та вже і стомився...
Гей, спустився він, спочинуту сів,
Та на дівочі очі й задивився...
Що спустився він на клин-дерево
У зеленому садочку,
Задивився він на красную панну,
Та на відьмину дочку.
І вродлива ж відьмина дочка,
І сама вже відьма злая!
Як та маківка, як рожевий цвіт
У вишневім садочку процвітає!
Ой і глянула на Юрка того,
Та й одразу його сподобала.
Не злякалася гніву Божого:
До очей своїх причарувала...
Та й забув козак, по що посланий,
Все на очі тії дивився,
А згадав тоді він братів своїх,
Як останній вже з душею розлучився...
Гей, давно, давно вже сеє бувало,
А немає на Вкраїні козачого серця,
Котре б з тугою того не згадало...
* * *

Гей, полягла вся сотня без єдиного,
Без Юрка зрадника уродливого...
До загину кожний з бусурманами рубався,
А ніхто в полон, неволю агарянську, не оддався!
Тоді стали ті козацькі душі на небі ся збирати,

Стали вони до Божого престолу приступати,
На зрадника Юрка жаль свій перед Богом виливати,
У Бога кару на його прохати...
"Ой, нехай же. Боже, Юрко зрадник собі щастя, долі не знає,
Нехай же він по вік-віку тую відьму кохає!
Нехай відьма молодая,
Розлучниця злая,
Повсякчас його не забуває,
Теж вірно кохає,
Щохвилини його бажає...
Та нехай же, Боже правий,
Той Юрко лукавий
Прихильного собі серця на всьому світі не знає,
Ні неньки, ні батька,
Ні сестри, ні брата,
Ні щирого побратима, козака молодого,
Ні вірного товариша, коня вороного.
Нехай же він й Україну свою забуває,
Нехай же він тільки відьму одну свою знає...
А як умре Юрко уродливий,
Наш товариш зрадливий,
То нехай і в домовині він покою не має,
Нехай же і з могили його та відьма викликає,
Вірно любить, кохає...
Тільки щоб у святу неділеньку він собі спокій мав,
Тихо спочивав,
А через те ще дужче того покою бажав...
Та нехай, Боже правий, доти він собі покою не знає,
Поки не з'явиться на світі козак лейстровий,
Товариш вірний, молодий,
Котрого та відьма щиро покохає,
А забути про своє козацьке діло не здолає..."
Гей, давно, давно вже сеє бувало,
А немає на Вкраїні козацького серця,
Котре б з тугою того не згадало...
* * *

"Еге-ге! — думає прадід, як останні згуки сумної думи затихли і зникли в нічному повітрі. — Так он він хто, той блідий козак! Так це я Юрка закланого з відьмою розводив!" Та й заплакав бідолаха.

"Ох, Юрку, Юрку! — скаржиться сердега. — Виручив я тебе, ліг ти на вічний відпочинок в свою домовину, як і всякий добрий козак лягає, а на себе я лихо накликав,

та до того ж і на рідну Україну накликав його! І ніхто не оступить за мною, на віки ганебна слава сполучиться з ім'ям моїм... А я ж пильніше життя свого, як святиню, беріг ту грамоту, я ж був добрий, вірний козак!.. А ще ж і обіцявся ти, Юрку, оддячити мені за послугу... Гаразд оддячив! Чого ж лежиш ти в своїй домовині?"

Гірко ридав прадід, коли гляне — стоїть проти його мертвий Юрко і крізь опущені вії дивиться на його мертвими очима...

"Прости мені, Петре, пробач, лицарю славетний! — каже. — Винен я проти тебе. Дуже вже прагнув я покою і не міг втриматись; як визволив ти мене, так одразу і ліг я... Добре, що згадав ти про мене і розбудив мене своїми сльозами".

Підвів прадід голову.

"Слухай же, Юрку, — каже він йому, — велика провина твоя була; заслужи її тепер".

"Визволить тебе, козаче?" — питає мертвий Юрко.

"Ні, — каже прадід, — не мене, а рідну країну виручи, захисти від ханського гніву! Захисти її, Юрку!" — заломив він, благаючи, руки. Забряжчали тяжкі кайдани, і став в'язень перед мертвим на коліна. "Що мені смерть? Не боюся я її, на те й козак я, а Україну рідну виручи, мученицю одвічну, і люд її Божий, от кого!.. Та ще побратима мого, і тих бідних невольників, що біля вежі спочивають..."

І впав прадід до мертвих ніг, і цілував їх, обмиваючи сльозами.

"Не плач, Петре, не моли мене, чистая твоя душа, все буде, як ти кажеш, все переміниться ранком, — одмовляє мрець. — І сам ти вийдеш на волю із вежі сієї, і всіх виручиш, кого бажаєш. Заплатить за своє чаклування старий Фазіль-Ахмет, що викрав у тебе гетьманську грамоту та послав її до Самойловича: спільник він відьми тій, тому і мстився на тобі. Ну, не тужи, все гаразд буде! Спи собі, не турбуйся!" Сказав мертвяк — і сліду його не стало. А прадід одразу заснув.

XII

Ясно світить гаряче сонце, обливаючи своїм палючим промінням і плесковаті покрівлі ханських будинків, і страшную вежу, і весь просторий майдан, куди біжить-поспішає орда подивитись, як розітнуть дикі коні козацьке біле тіло, як лютою смертю заплатить гяур[2], що насмілювався так образити хана. Багато вже зібралось татар, тісно на майдані, як в церкві на Великдень, а все ще збільшується натовп, збільшується і галас — як те море клекоче весь широкий майдан. От і охорона вже йде, і мурзи поважні з'явилися; мабуть недовго вже чекати, скоро й сам хан з'явиться, а там і в'язня приведуть.

Підбилося сонце ще вище, ще дужче пригріло, і замаячив, нарешті, на білому коні и хан з мурзами та беями; іде, голову похнюпивши, а з ним поруч і старий визир іде, осміхається нишком, чаклун, радіє... Під'їхав хан ближче, спинив коня, і махнув Фазіль-Ахмет пухлою рукою своєю. Привели тут диких коней, та таких баских, що четверо татар насилу держать кожного: так і горять їм злякані променисті очі, так і паший з

ніздів пара гаряча! Махнув Ахмет вдруге, — і пішла сторожа до вежі за в'язнем. Завмер, дух затаїв такий галасливий за хвилину до того натовп...

Тільки що це воно заворушились усі, зашепотіли один до одного, коли ще й в'язня не видно? Повернулись всі голови на один бік, придивляються, здивовані, до чогось, дивляться туди й мурзи, і хан сам, а товстий Фазіль-Ахмет зблід весь, затрясся, а потім посинів... Що таке трапилось?..

І бачать усі, — летить, поспішає якийсь невідомий "батир" на вороному коні, і везе він за сідлом в'язня. От наближається "батир", і вже вголос зашуміла орда, радіє, хоч і очам своїм не зовсім довіряє: орлом сизим летить улюбленець всієї орди, Кара-Мустафа, везе він зв'язаного Ахметку, сина старого визіра, і прямісінько до хана.

"От, — каже, — не повірив ти мені, хане великий, гнів свій поклав на мене, як сказав я, що зраджує тебе Фазіль-Ахмет; дивись же тепер сам! Поїхав я тоді і поклявся, що не покажусь я на очі твої, доки в руках не буду мати явного доказу провини визіра твого, — і не показувався. Тепер — ось де вона, провинка його!"

І при всій орді подав Кара-Мустафа ханові до рук гетьманську грамоту, котру він одняв у Ахметки; і покався тут же Ахметка, що віз він ту грамоту по батьківському приказу до Самойловича; а Кара-Мустафа до того додав, що тільки чаклуванням злим міг старий візир замість грамоти положить, гетьманському послові очіпок жіночий, і що тяжко тим образив він хана.

"Не по правді, хане великий, посадив ти посла свого друга у темницю, — каже, — батир, не по правді хочеш ти скарати його лютою смертю. Хай боронить тебе Аллах і молитва Пророка від такої неправди!"

Обнімає хан вірного Кара-Мустафу, дякує йому, радіє, і візирем своїм робить одразу. Велить він шукати старого чаклуна, — вся орда вимагає йому кари, — та ніде його немає.

"Скарай його! — гвалтує розлютована, палка орда, — скарай його тією самою смертю, що готував він, старий чаклун, неповинному послові!"

Кипить, хвилюється орда, хан гнівається, мурзи заклопотані метушаться, а немає ніде й сліду старого чаклуна: хто каже, що бачив, як чорний пес крізь натовп шмигнув, та и зник; хто знову божиться, що бачив, як чорна якась птиця, наче б то ворон, знялась та й полетіла... Звичайне діло, чаклун: як схотів, так і зник з очей...

Тільки, нарешті, тихше одразу стало: "ведуть гетьманського посла", — хвилиною пройшло через весь широкий майдан, і ущух галасливий натовп. Повільно ступає в панцери закута сторожа, а посередині йде прадід, і сміливо, бадьоро дивляться його соколині очі. "Ну, — думає сердега, — виходить на те, що мені тільки приснилось, ніби Юрко визволить мене обіцявся!" І гірко йому, та не хочеться вмерти бравим козаком, як діди його і прадіди умирали!

"Тільки що ж це таке? — дивується він трохи згодом. — Невже ж таки не снилось мені, а й справді?"

Бачить він здивованими очима: іде йому назустріч сам хан з мурзами і беями, бере його, веселий, за руки, самі мурзи знімають з його кайдани, і вся орда його прославляє!

"Невже ж правда тому?" — дивується прадід, сам очам своїм не вірить, і одразу полізла сама рука в кишеню за люлькою, бо давно вже не кутив козак.

"Пробач мені, славний козаче, — каже хан, — у всьому винен візир чаклун... Проси у мене, чого бажаєш, все для тебе зроблю!"

Вклонився прадід і одмовляє ханові:

"Пошли негайно допомогу гетьманові моєму вельможному, — говорить, — коли дозволяєш просити тебе".

"Сьогодні ж, — каже хан, — накажу орді сідлати коней та йти гетьманові на підмогу... Сам ти поведеш передовий табір з моїм сином Азаматом, а слідом за вами я й сам рушаю. А чого б ти ще хотів?" — каже хан.

"А ще, — кланяється прадід і одночасно прислухається, як радісно загомоніла орда, зачувши ханське слово, — а ще про-сю, увільни ти всіх невільників наших, які до вас в неволю дістались..."

"Скинуть кайдани з невільників, нехай з ними ідуть, — приказує хан візиру новому, — і дать кожному коня і всю зброю та ще по золотому на додачу! Ну, а собі, козаче, невже ж так-таки нічого собі й не попросиш?"

"Собі? — замислився прадід. — А от же, їй-богу, і не знаю, чого б собі й попрохати, хане милостивий! От, хіба горілки добру чарку, то випив би, охоче випив! Бо хоч і давно вже не пив я, а все наче б то душі похмелитись хочеться... Тільки у вас тут і шинку нема ні одного, ніде і горілки здобути!"

"Ну, горілка для тебе знайдеться, — сміється хан, — вип'єш, скільки душа прийме! Але однієї горілки мало, проси ще що-небудь... Проси дівчину-красуню, хочеш? Найкращу невілницю подарую тобі, сам вибирай!"

"Ні, хане ясний, досить мені, зарікся вже я. От де в мене сидять ті красуні! — показує прадід на потилицю. — Годі женихатись!"

"Ну, золота!" — сміється хан.

"А навіщо воно мені, коли його пропити не можна? — одмовляє прадід. — Не положено козакам в поході горілку пити".

Так нічого і не попросив собі прадід гордовитий козак був!

"Ну, — каже тоді хан, — коли ти вже такий удався, що й попросити собі нічого не хочеш, то я сам тобі подарунок виберу! От тобі, — каже, — моя ханська шабля, що й цівку рушниць як билинку перетинає, а от тобі й кінь, котрим і сам султан турецький не погребував би!"

І підвели тут до прадіда такого коня, такого чудового коня, що йому од радості й дух захопило...

XIII

Гей, облягли гетьмана Дорошенка стрільці московські, облягли його усіма сторонами, як каблучкою залізною кругом охопили!.. Ой, і б'ється гетьман день, б'ється другий, а на третій бачить батько козачий, не пробитись йому: доведеться лягти всім

головами, як траві під косою... Та й жалко ж стало гетьманському серцю братів своїх милих, товаришів вірних, і заплакав він дрібними сльозами козацькими, як огонь пекучими... І каже гетьман орлятам своїм:

"Гей ви, орли мої сизокрилі, товариші мої вірнії! Немає нам ні від кого допомоги; залишіть ви краще мене, не покладайте даремне голів своїх!.."

Одмовляють гетьманові козаки:

"Не треба нам ніякої допомоги, коли немає її! Не кинемо ми тебе, гетьмана свого, покладемо свої голови, як самі того бажаємо!.."

І каже на теє гетьман вельможний:

"Коли так, орли мої ясні, одягайте ж ви білі чисті сорочки і сподівайтесь ви один одному, хто на душі який гріх має. І щиріше молитесь ви Богові милосердному, бо на смертельний бій поведу я вас, на останній бій!.."

І одягали козаки чисті білі сорочки, сповідались один одному і щиріше Господу молились: готувались вони на останній, смертельний бій.

І тільки зійшло сонце, взяв вельможний гетьман, батько козачий, в праву руку кармазиновий прапор, і заблищав сріблом лик Архистратига перед козацькими рядами. Застогнала земля під кінськими ногами, затремтіло повітря від поклику молодецького: то полетіли, списи нахиливши, умирать козаки!

Тільки — що ж то бачить гетьман там, далеко, що бачить він здивованими і радісними очима своїми на горі за лісом? Що то за військо поспішається, що за козак в червоному жупані виграває перед тим військом на коні вороному?! Ой, невже ж то Петро з допомогою приспів, той самий Петро, що про його Й чутки всякі зникли?! Вогнем горять гетьманські очі, вільно набирають широкі груди повітря, став він перед запасними сердюками і підняв він свою могутню руку.

"За мною, орлята! Пробиваються наші! Послав нам Бог допомогу!" — І ударив він нагайкою коня вороного.

Тільки у вухах зашуміло, тільки земля загула під кінськими копитами, як налетів на ворогів гетьман з сердюками своїми!..

Обнімає гетьман прадіда, в уста його цілує, рідним братом називає, і одразу ж наставляє його за полковника.

"Спасибі ж тобі, Петре, — каже, — в самий час приспів ти! Всім би нам довелося голови свої положити, коли б не з'явився ти з допомогою. Спасибі ж тобі, брате мій рідний! Немає в мене полковника молодшого за тебе, але ж немає кращого!"

Радіє, утішається гетьман перемогою своєю, радіють і полки козацькі, голосно прославляють вони гетьмана, радіє і прадід: знайшов-таки він в обозі стрілецькому побратима свого, і так палко розцілував його, як ні з одною молодницею не цілувався ніколи! Та ніяк не міг прадід дізнатись від його, яким побитом взяли його. Нічого не міг пригадати Квач: ні того, як женихався він з відьмами, ні того, як наскочили на його вороги лихі. Пам'ятав він тільки, що рубався, а з ким, — сказати не міг: зовсім забило йому памороки від одного духу тієї проклятої варенухи, що нанюхався він в корчмі...

А все від того, що остогидла йому горілка!

* * *

"Так от як воно на світі буває! — завжди додавав наприкінці дід мій небіжчик. — Мабуть така вже козацька доля: чи вип'єш, чи не вип'єш, а все одно наче б то п'яний будеш... Так давайте вже, люди добрі, краще вип'ємо!"

[1] **Предводителька** — пані маршалкова.

[2] **Гяур** — невірний, не мусульманин.

Переклад з російської Павла Сиротенка